

СБ2(ЛТ)
А-56-8

АЛТЫН - КÖЛ

1979





АЛТЫН -КÖЛ



Литературно-художественный жуунты

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БОЛУГИ · 1979

с 82 (100).

A 528.

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Форм. 8902 5-127

3377

Период
обращения
книжки

Срок. № 7. 1973 — 18.000 000.

ИЖИБИСКЕ, ЈУРУМИСКЕ — УРЕДУ

Алтай литературанын јүрүмү кажы ла жыл жаан солундарла бдүй туру. Былтыр алтай литературанын јакшынак күндери Украинада бткөн, онын кийинде бистин бичиичилер Хакасияда конференцияда турушкан. Быжыл экинчи андый конференция Горно-Алтайскта болуп, совет литературанын күндери областта бткөниле божоды. Бир јанынан литературанын бу байрамду күндери јүрүмисле күкүрттий күркүрөп, јанмырлап та, ойто күндеп те барды деп айткадый: областтын јадын-јүрүмү тымык артпаган. Бу да күндерде ол конференция керегинде куучындар бткөнчө, ончозын такып эске алынадыс. Бткөн жаан иш аайынча кожо санаа, шүүлтелер эдетени сүрскей керектү, келер бйлөрдө ижиске тузалу. Бу ла жуук күндерде Туулу Алтайдын бичиичилеринин жууны Сибирьдин, Ыраак Күнчыгыштын ла Јака Түндүктин албатыларынын литератураларынын бткөн экинчи конференциязына учурдалар. Октябрь айдын экинчи јарымында ол конференциянын ижи РСФСР-дин бичиичилеринин Союзынын правлениезинин Секретариадында шүүжилер. Конференцияда одус эки киж куучын айткан, ол материал аайынча бичик чыгарылары темдектелип јат.

«Литературная газета» ла «Литературная Россия» газеттер литераторлордын бистин областта бткөн жаан жууны ла күндери керегинде сентябрь айдын калганчы номерлеринде јеткилине бичигиледи. Конференциянын ижине ле литературанын күндерине «Алтайдын чолмоны», «Звезда Алтая» газеттер, областтын радиозы кажы ла күн жаан ајару эткендер.

Бу күндерде Туулу Алтайдын бичиичилеринин организациязына бисте болуп јанган бичиичилерден, күндүлү айылчылардан телеграммалар, письмолор келип туру. Конференцияда турушкандар областта болуп, албаты-јонло туштажып, Туулу Алтайда болгондорына сүйнигейт, аймактардын, хозяйстволордын башкараачы ишчилери, текиш албаты сүрскей ачык-јарык, күндүркек, јалакай улус деп темдектегилейт. «Алтын јердин ончо улузына сүйнчи, јылу ајару учун—алкыш-быйаным! Ончозын уидыбагам, акту санаа-күүнимнен сүүп, сүүнип

турум!» — деп, Тошту тегистин жаказынан неика Любовь Ненянг телеграмма ийди. «Карындаштык жүректен уткуулыгар учун Туулу Алтайдын ончо улусын кучактап турум!» — деп, Якутиянын бичинчилеринин Союзынын правлениезинин председатели Данилов С. П ийген сөстөринде темдектейт. «Слердин болужыгарла Туулу Алтайды жаңы ла жакшы билдибис» — деп, бистин организациянын адына келген письмозында Бурятиянын бичинчизи И. Галапов айдат.

Кыскарта айтса, конференция бойынын амадузына жеткен, онын ончо ижи тапту жакшынак кеминде өткөн. Онын ижинде жаңыс ла Сибирдин, Ыраак Күнчыгыштын, Жака Түндүктин литераторлоры турушкан эмес, трибунадаг база Казахстаннын, Украинанын, Узбек-истаннын, Тажикистаннын, Кыргызаннын, Туркмениннын ла карындаштык Монголиянын Баян-Улэгей аймагынын бичинчилери сөс айдып, областтын албаты-жонунун алдына үлгераерин кычырын, акту жүрегинен куучындагандары жаан көрүмжилү ле једимдү. Совет литературанын күндерин областтын эл-жоны акту жүрегинен уткуганын бичинчилер ле аймактардагы, городтын предприятиелериндеги туштажулар, литературанын областтын национал драмтеатрындагы жаан экири јарт керелеп туру. Улус залдарга толо јуулып, поэттердин, бичинчилердин сөстөрин учына јетире јилбулү уккандар. Ол туштажулар улустын жүрегинде жарык саназлар, јалакай јылулар артыргызып салган.

Конференциянын ижи ле совет литературанын күндери областта јенүлү өдбрине озо ло баштап КПСС-тин обкомынын ла обласполкомнын акту күүнинен жаан ажару өткенин аңылу темдектеер керек. Ол учун конференцияда турушкан ончо бичинчилер акту быйын јетирип турулар. Туулу Алтайдын литераторлоры ого жаан сүүнип, эмор-коп, бойынн ончо ижин там једимдү будүрерине жаңы жаан ийде-күч, бийик саңза-күүн алгандарын јарт сөзип турулар. Мындый өмб-јөмб өткөн јарамыкту иш кажы ла бичинчинин творчествосында ла тузалу болорында алаңзу јок. Областын ла городтын башкараачы ишчилери литературанын ижин бийик кеминде өткүрер арга берген. Партиянын обкомынын баштапкы качызы Ю. С. Знаменскийдин айткан уткуул сөзи келген айылчыларга да, залда отурган ончо улуска ла областтын жүрүмин көргүскениле, культурага, искусствого акту күүнинен ажару өткениле, областтын литературасын темдектегениле јараган. Ол литературанын бу күндерде өткөн ончо ижине жакшынак ууламжы берген.

Конференцияга улай совет литературанын күндери бистин аймактарда өткөн сүрскей јарамыкту, ол ончозы текши литературанын байрамындый боло берген. Шебалин, Кош-Агаш, Ондой, Кан-Оозы аймактар литературанын күндерин өткүрерин чокум ла албаты-јонго тузалу төбөгөндөр. Туштажуларда башка-башка тилдер ле үлгерлер

кычырылган, уткуулду сѳстѳр айдылган, кожондор жаңыланган. Айылчылар кажы ла аймактын эл-жонына, бу жаан учурлу керекти аайлу башту ла сѳѳнчилѳ, жылу ѳткѳрген ончо ишчилерге акту јѳрегинен сѳѳннп, жаңылады.

Конференцияла ѳч доклад кычырылган, оморды ороон ичинде элбек јарлу критиктер А. Турков, В. Чалмаев ле Ленинградтын јакшынак поэтѳссазы Н. Грудинина эткендер. Онын кийинде кажы ла республикадан, крайдан ла областтан келген бичинчилер бойыннн литературазы, онын ѳзѳми, једими ле једикпези, литературалардын колбулары, бичинчилердин чокум произведениелери, омордын једимлери, тутактары керегинде айткандар. Башка-башка јерлерден келген литераторлордын шѳѳлтелерин, билгендерин, канайда иштеп тургандарын угарга солун ла, јаан тузалу ла. Бу јанынан конференциянын ѳткѳни бистин бѳгѳнги ижибиске, творчество аайынча јѳрѳмиске сѳрекеј болушту ла јарамыкту ѳредѳ.

Алтай литературанын адынан конференцияда беш кижини куучындаган. С. Суразаковтын, Г. Комдаковтын, Р. Палкинанын, С. Каташтын јетирѳлери бойыннн шѳѳлтелери ле текшин чындый зайынча солун ла јакшы деп темдектелген. Ол аайынча ѳскѳ јерлерден келген бичинчилерге, ученыларга кѳрѳ, биске бойыстын арга-киребисти база билнп аларга келишти. Бѳгѳнги ѳзѳмис јакшынак кеминде ѳдѳн јат, мынаг да артык иштеер ле ѳзѳр ийде-кѳч бисте барын јарт сезнп, ого амадан турубыс. Бистин ученыларда, бичинчилерде јайалта дейтен арга-кѳч јеткилинче бар, омор јакшы белетенген де, јарталган да. Конференцияда алтай литературанын адынан бийик чындылу докладтар эдетен бичинчилер, ученылар бисте ас эмес, је ѳй јетпей турганынан улам оморго сѳс айдарга келишпеди.

Эмдиги ѳйдѳ литературанын кѳндери, ол аайынча совет албатынын ѳзѳк-јѳрегине, санаа-кѳѳнинне, текшин бийик ѳзѳминне жаан учурлу ѳскѳ дѳ иштер бистин ороондо сѳрекеј элбеде ѳткѳрилип јат. Онызы тегиндѳ эмес, андый иштерди бистин партиянын Тѳс Комитеди јарадып ла там јарамыкту ѳткѳреринне ѳредет.

«История ла эмдиги ѳй Сибирьдин, Ыраак Кѳнчыгыштын ла Јака Тѳндѳктин албатыларынын литератураларында» деген тема аайынча 10—16 сентябрьда бистин областта ѳткѳрилген конференция — текши совет литературанын ѳзѳминне, литературалардын на-јылыгына, алтай литературанын ийде-кѳчине учурдалган ајару, бистин бѳгѳннистин ле эргенистин јаркыны, санаа-кѳѳнибистин, салымыстын бийиги.

Э. Палкин

КОНФЕРЕНЦИЯДА ТУРУШКАНДАРДЫҢ ҮНИ

Софрон Данилов

(якут бичиичи)

КУРГАК ЖАЛБЫРАК

Жайгыда жажыл жалбырак
Күскиде алтындый саргарды,
Экпийдү салкынга шылырап,
Көөркий та нени сананды?
Ээлгир будактан үзүлүп,
Жалбырак кейде айланат.
Чыкту, кара бу жерге
Араайын келип отурат.
Ол эмди чек курпаган,
Алтын чылап саргарган.
Же келер жажыл бүрлөргө
Жүрүм берерге жайалган.
Кару агаштар ортозында
Кара жер болуп ол калар.
Жүрүмгө жүткүгөн өзүмнүн
Жулугу болуп жайылар.

Улу кыштын жоткондоры
Улужын токтодып чылаза,
Сүүнчилү омок күүк ай
Төрөл жериске бурылза,
Жалбырак мыны сезип ийер,
Жажыл жалбырактар шуулты
Лаш тужын ого эзелтер.
Же сооктор бүгүн там тынгыйт,
Күрттер там ла бийиктейт.
Саамайлар да буурайат,
Откөн жайлар саналат.
Алтын-сары жалбырак
Санандырат мени, кайкадат.
Ол жүрүмнүн учурын
Жартап тургандый билдирет.

Кызыл-Эник-Кудажы

(тува бичиичи)

КИЖИ КЕРЕГИНДЕ КОЖОН

Лок,

КИЖИ — курт жиген

төңөш эмес

Эмезе чөлдөрдөгү куш отуратан

сок жаңыс таш эмес.

КИЖИ —

бастыра керектердин бажы,

Ол —

историяны баштапкы ачаачы

Же улустар ортозында

сүйүшти, нажылыкты тообой,

«КИЖИ!» деген бийик адын

жылыткан улустар бар.

Олор чакыдагы адын да ээртебей,

Көккө түште көс тө жумбай,

база берер аргазы бар.

Жүрегиндеги капы

КИЖИ учун согулбаза,

Андый кижилыктын жылга

арып-чылап артап жат.

Онын да учун ойгор тува калыгым айдыжар:

— Кем жүрегинин жылузын

албатызына кыскалбаан —

Ол

эр-јагына кожон болуп артып жат...

Кыйынга, шырага удур

тартыжып келген,

Баатыр күчтү албатымды

онын учун мактайдым.

Онын учун жүрегимде

канча бар жылуумды

Кайран албатыма

карамы жок бередим...

Кем албатызын сүйүген —

Мен ол керегинде

алтындап койгон сөстөрлө кожондоорым.

Кем бойынын ижин сүйүген —

Мен ол керегинде

мөңүндөп койгон сөстөрлө кожондоорым.

Омор Султанов

(кыргыз бичиши)

КЕЛГЕН ЖЕРИМЕ ЖАНАРЫМ

Бүгүн Боом деп өзбөктү өрө

Фрунзеден Тозорго келдим.

Жерим меге тымык көрөт,

Је, калак, узак болбогон эдим
Ишке, улуска,

Эбире јаланта
Көрөргө сүйүңилү, Је
сан башка.

Адына койды өңөрүп алган
Ак-сакал келип јат.

Коомой тушташ на!
Ойлөргө, чактарга быжым да этпей
Ол ло бойы туру кырлар.
Ышла ытанат. Ыжык күнөттө
Казынын јаткылайт такаалар.

Јагыс ачу бар: кураа уулдар
Јарт буурайып, јажагылай бертир
Кем бурулу? Ойлөр, жылдар?
Кеен бойыс па? Кем билдиртти?

Эбире кырларда блөң оңып,
Саргарып калтыр. База ачу
Јерим, жылыйбай, калык-јоным.
Једип ле келдим санаамла учуп.
Көп јинттерди таныбайдым чек.
Уйелер өзүп, менен там ырайт.

Мен торт ло өрбөң чилеп —
Балдар тымып, јакшы сурайт.
Базадым, базадым База канайдар.
Таныштарыма узак көрөдим.
Алдындагы јаан карыгандар
Ас туштайт, јарт сезедим.

«Олор ойто келбес» — дежет,
«Оройтыдың» — деп, тым айдыжат
Калганчы мөңкүлүк јурттары көрүнөт.
«Төрт-Кюлде» төңдөрн кажайат.

Кайран јерим. Тозор деп јерим.
Качан да сен уулдарына кару.
Эзининг биске — эм, билерим,
Эркелейдинг, санандырып туруп.

Көрүп ле алзам, көзим өттү.
Көксимде кенг, јерим, јангарым.
Мында јакшы, је эртен ойто
Келген јериме мен барарым.

Юван Шесталов
(манси бичиичи)

ЭНЕ КЕРЕГИНДЕ СӨС

О, слер кандый күндүзек болдыгар! Мере курсакты таап беретенеер.
Уйкудан эртелеп слер туруп, Колоор жылузы ундылбас жажына.
Суудан балыкты экелип, Jүрегеер эркези жүрекке томулган.
Уулаарды күндүлөп турдыгар, Уйуктап жаткан уулаарга
О, слер кандый күндүзек болдыгар! Көп кару сөстөрбөр айдылган.
Агаш аразына слер барып, Жымжак колоор желбер бажымды
Jердин агын жастырбай адып, Кандын эрке сыймап туратан.
Амтанду этти кайнадып турдыгар, Эмди бойым да көп жан жагадым.
He-неме једишпей барганда, Бажым да агарып буурайган
Тайгадаг чек куру жанганда, Je эн жару кижн јалакай энс —
Je ошкoш ло кайкал эдетенеер, Качан да болзо, жүрегимде.

Владимир Коянто
(коряк бичиичи)

А Н Д Р Ю Ш А

Менин кару,
Кичинек уулчагым сен!
Јууктап көргөмдө,
Кандый сен омок!
Эккэ-күн¹, Андрияша!
Тушташка сүүнесдин бе, сен?
Менин сүүнгенимди
Јартаар сөстөр дө јок!

Эненин эркези,
Адазынын карузы деп,
Сени ајаарып,
Jүректег айдадым.
Аппа?²... Экке-күн!—деп,
Улус айдышканда,
Экке-күн, Андрияшка!
Оморкоп турадым.

Анатолий Парпара
(Москва)

Т Ы Н Д А

Тында город ўстинде
Ќуски тандак жалтылдайт.
Тында город ўстинде

Тенери садтый, јайканат:
Аламалардый жылдыстар
Кызарып калган учкулайт.

¹ Экке-күн — јакшызын!

² Аппа — ада.

Тында город кийнинде
Эки ай-рельс суркуражат.
Тында город кийнинде
Эки кожон,
Оноң уулдар үндеринде
Эрке жанар жангыланат.

А Тында город бойында
Јиит тужым ол түнеген.
А Тында город бойында
Тенеризи онын кееп:
Меге јуук јылдыстар
Эмди оны эзлеген.

Прокопий Явсытый

(ненец биичици)

Н Е Н Е Ц

Ненец —	Је кижини
ол «кижи» дегенин јартайт.	Оскө атла
Анайда	Јаңыс ла төрөл јерин,
бой-бойын улус адажат.	тилин,
Адалардын јеринде	Оскөн
качаннын качанга	угы-төзин ундыгандар,
Мындый уткуул жангылангай.	Кижини кизи дебей,
	Оскө атла адагылаар.

Алитет Немтушкин

(эвенк биичици)

М Е Н И Н Г Ј Е Р И М Е

Төрөл тилимди мен ундып салзам,
Албаты кожонгын кожондобой барзам,
Ол тушта оос-кулакты ла көзимди
Чеберлеер деп незин килейтен эдим.
Эне јердин тыныжын ундызам,
Ого чындык болорынан кыйзам,
Ол тушта кол до керек јок меге,
Јүрүмди де незин кичеер јүрөргө.
Кабай кожонды эзин меге чөйгөн,
Таштар ортодо тандалай оскөн.
Аба-јышта јенил болзын деп базарга
Јенес јолымды јымжадып јайган.
Ехорьени¹ агаштар кожо бийелеген,

¹ Ехорье — эвенк бийе.

Лымжак кар жаагымнан окшогон.
Карануй түнде амыр билбеген
Аннын багырыжын жүрегим ондогон.
Олүм алдында калганчы тынышта
Эвенктеп энем сөзин гайдарда,
Бистин тилис кичү ле мокоо деп,
Мен ого капайып бүдетем?
Көксимде мен төрөл жеримди
Лажына алып жүрер салымду.
Бойымнын сөзимле онын үнин
Улус жүрегине жетирер санаалу.

Любовь Ненянг

(ненец бичиичи)

АЛТАЙГА УТКУУЛ СӨС

Таймырдан Алтайга
Тапту узун жол.
Төрт аргыш учушка
Бөлүк болды ол.

Мендегем!
Мен сүйүнгөм! —
Келедип жолой,
Жүрегим токтобой.

Алдымда Алтай —
Алкышту эл.
Эленчик обокөм
Ээлеген деп билгем.

Башчы ак-кийик,
Бачымда, капшай!
Уткыйт мени бийик
Улу жер — Алтай.

Алтайга мен келдим
Ак-кийик жегүүмди
Алтай чакыга
Амадап эбирттим.

Жүрегим ойноды,
Көксим кениди.
Күүнзеген улустар
Күрөөлей уткыды.

Жонымды көдүргөн,
Жонымды көргүскөн,
Москва-баатырым,
Мактулу быйаным!
Ненец тилден
А жол до ачык,
Агарат там жарык.
Алтай эл-калык,
Алкыжым камык!

ЈАНҢЫ ҰЛГЕРЛЕР

Каран Кошев

САМАРА БИЧИК

Јоругым эмеш удап қалза,
Қайран әжим, сақып кунукпа.
Ыраакта жүрегим ачып соғулза,
Әжигин чыкыраар, оноң куйбукпа.

Сеге јанғысқан артарга жүч деп,
Қару көөркийим, ондойдым мен.
Је меге дезе оноң до күч деп,
Көөркийим, эмди сезедин бе сен?

Эриккен-јоксынган туйуксу өйлөрдө
Сенин кеберин јаантайын эбелет.
Је менин кеберимди көрөргө сананзан,
Қичинек уулысты кычырып аларын.

Чыйрак чаабычак ойыннын чачып,
Јанынга сенин жүгүргенче келер.
Менин чырайымды жүзиниң бедиреп,
Бойындыын тапканынды сеспей де каларын.

Кезек өйгө јогымды ундып,
Мениле ыраакта куучындажып аларын.
Меге сенийиниң күч ле, экем,
Тын санааркаба, салымды канайдарын.

Јоругым арай ла удап калды.
Сақышта сезимниң бийиги бар.
Әжигин кенейте чыкырт этти.
Је онызы — уулыбыс ойыннан јанганы.

АЛТЫНАЙ

(к о ж о н)

Карагыс,
Кар бүркөгөн ару талалар —
Кожондорунг ак-куу канады.
Сургулжындый суркурап, сүмерлер
Унчугушпай, кару тыгдады.

Карагыс,
Албатыннын агару адынан
Алтай жерин үндерин сен угус
Телекейде куулгазын алтынай.
Алтынай, —
Ол омок үнин, Карагыс,
Карагыс...

Көгөрижип көрүнгөн жастардын
Талалары сууларла бүркелер.
Ол суулардын толкулары,
кастардый,
Күү-күрмелин телекейге жетирер.

Карагыс,
Ак-жарыктын үстинде мун ороон.

Телекейдин түбинде мун калык.
Же керес деп, жүрекке кару
Карагыстын үнин угалык!

Карагыс,
Алтай жерис сананган ойлордо
Күү-күрмелин көгүске сезилсин.
Оны ээчий сургулжын сүмерден,
Көк чайыктый, күүлериң эзелсин.

Карагыс,
Айгүнет жер — Алтайда, алтынай,
Албатылык жанарын жайылды.
Апту үнин бичилген ай-тана
Айланышсын кажы ла айылда.

Карагыс,
Аш бүркөгөн кару өзөктөр —
Кожондорунг чагкыр канады.
Ургүлжнге үнингди ыйыктар
Уделетсин, албатынга таныдып.

Александр Ередеев

БАЛАМ КЕРИЛЕТ

Балам керилет кичинек кабайда,
Бат анайып ла жаапап чыда!
Удабас кызым баштап ла алтаар.
Узун жолдын дарказына базар.
Экеме керилип жатса тату,
Эди-каны чөйилет —
Кандый макалду!

Эрјинем, күнүн ле мынайып ѳс,
Эненди сүүндирип, эрте бас.
Кичинек, шулмус сенин истерин —
Көксиме түшкен ырысту түштерим.
Жаанап омор там ла көптѳр,
Жылдар ажып, ырап баргылаар...

ЖАРКЫНДУ АТТАР

С. Манитовко

Уч баланнын адын ла уксам,
Устимде күннинг мызылты эзелет —

Суркура,
Сурна,
Суркуран.

Айлынын ичине кирип ле келзем,
Атташ аттардан солоны энилет —

Суркура,
Сурна,
Суркуран.

Балдарын ырысту жүрзин деп,
Байла, нөкөр, анайда адаган —

Суркура,
Сурна,
Суркуран.

Айса болзо, оларды эркелеп,
Ак жаркын көксинге чагылган —

Суркура,
Сурна,
Суркуран.

Таныспай Шинжин

КУСКИ САЛКЫНАК

Сап-сары жалбырак
Сабагынан үзүлди.
Кырдан түшкен салкынак
Көөркийге килебеди.
Бирде оны кейге
Бийик көдүрөт.
Эмезе күски жерге
Экчелтип түжүрөт.
Эй, салкынак,
Менин сыным жичинек.

Саргарган жалбырак
Сеге не керек?
Аламалу агашты
Жакшы тыңыда жайказан.
Бир жаан болчокты
Будактан үзүп, ычкынзан.
Аламанын бышканын
Жазап амзап көрөйин.
Агаштардын жалбырактарын
Анан кактап жүргөйин.

Менин нажыларым —
Уулчактар, кызычактар.
Олорго айдадым:
Бисти айылдагар.

Энем бистерге
Қартошко жаарар.

Чай ичерге
Чого отургузар.

Онон энеме
Одын жарарыс.
Болушкан слерге
Быйан айдарыс.

КУН

Жаркынду кун,
Жарык, изў тий.
Куштар өткўн
Кожондозын бистий.
Булуттар ажыра
Бистен жажынба.
Мында бастыра
Балдар, ачынба.

Сенин жолун
Жарык, элбек.
Чок-жаркынын
Жажына керек.
Булуттар өткўре
Кўмўлип кылынба.
Ончобыс эбире
Сурайдыс: жажынба.

БАШТАПКЫ КАР

Лашкан кар
Лерди бўркеди.
Эбире агаштар
Кажайа чўмделди.
Аркада дезе
Амыр, тымык.

Кун гийзе,
Куштар сўўнет камык.
Эбире туулар
Ап-апагаш.
Баштапкы кар
Кандый жараш.

КУУЧЫНДАР

Александр Ередеев

КАРДАГЫ ИСТЕР

Тайана кырдаг түжүп, кобыны өрө барган исти көрүп ле ийеле, жүреги катан ла шимирт этти. Бүгүн түжиле жаш кар жааган. Ол кижн бу ла жуукта барган эмтир.

Кыс меести эдектей койлорын турлузы жаар башкарын койоло, ойто ло байагы исти кезип көрдн. Сопокту кижн болтыр. Тайана куун-күч жок базын, жараш эриндериле шымырапат: «Мындый тут-жулакайда ыраак кыштуга онун өскө кем келди эмен — ол ло уул эмей база. Кечегн изн кардын алдында билер-билбес көрүнип жат. Акту куунимди айткан жогим ба. Байла, ондобогон туру. Улай ла не катанактаар болды. Улуу көрзө, кижини не деп айдыжар. Ол бу кайыгнынн жанына удаан турган болгодый. Байла, менин кырда койлоп жүргенимди билип салган. Таткы тартыптыр. А бу жадыкка отурган, жаш кар эмен кайылып калтыр. Түктенчиктү болгон ошкон. Жанына нени де салган. Баш ла болзын! Учур эмди турлуумда сакип отурган болбайзын. Кече келип жүреле, айылду-журтту болзобые кайдар деген. Ле канайып жайнабады, нени айтпады деер. Бала чылап, көстөринде жаштар да айланышкан. Чындап та, көөркийге килеп, нчим чым эткен. Учур мени шкодо до сүүген. Туштазам ла көстөри кунукчулу боло берер. Сбс айдынын болбой баратан. Бу жалганчы өйлөрдө көндүрө ле сөстөй берер болды». Кыстын көстөри кап-кара, кардын жаркынына торт ло жодрадый суркуражат.

Түжиле кырга койлоп басканына, эки жаагы быжып калган жинлектий кызарыл калтыр. Сыны коо ло ээлгир, базыды кандый да женил ле жараш.

Учур база ла тура түжүп, узак сананган ошкон. Ол кыр жаар баштанып, бир эмен бастыр. Онун нени де эске алынып, бура соголо, кышту жаар мендештү бартыр.

Кечегн изн десе көндүрө, бир де жерде туруш жок. «Ол бугун нени шүүнгөн, баш ла болзын!» — Тайана жүреги сыстап, шымыранды.

Учур ла Тайана эки жыл мынан озо онынчы классты кожо божоткон. Бой-бойлоруна элтү де болгон. Та сүүшкен, та тегин ле кару-

зышкан. Жок тегин ле жуук нѳкѳрлѳр болгон ошкош. Тайана мыны Айдар деп уулга жолугала, алаңзып, сезип жүрген.

Учур да коомой уул эмес, жалакай десе — жалакай, кеберкек десе — кеберкек. Же Айдар десе Тайананын жүрегин олжолоп алган. Айса Айдар Учурдан озолоп, «Сүүп турум» деп айтканынан болды ба? Жок, жок, Тайана оны бойы озо сүүгөн. Же бу сөзин эмдиге көндүрө айтпаган. Жүк ле «кѳрккий, Айдарым» деп бойынын письмозында бичип жүрөт. Ол эмди черүдө. Бу жуукта онын письмо до келбеген. Та не болгон, та не болгон? Письмо келген де болзо, ѳзѳктѳ почтальоннын айлында. Не десе Тайана доремнеге түшпегени удай берген эди.

Учур десе тѳрѳл журтында ады жарлу механизматор. Түп-түжин иштеп, учукпай неин де терең шүүнип жүрер уул. Тайана каа-жаа ѳзѳккѳ азык-түлүктөп түшкөндө, бастыра бойы чечектей берер. Чала кемзинип айдар: «Тайана, бүгүн жакшы кино болор, ого кожо барып келеек?» Кыс онын айбызынан кыйышпайтан. Кандый да болзо, кожо үрөнгөн, эн жуук нарылар болгон. Карын, кинонын кийининде, теп ле тегин соотоп базын, бор-ботканы топо куучындажын алгылаар.

Тайана Учур керегинде жылу-жылу сананып, күлүмзиренип ийдн. Айса бойы оны сүүп турган болор бо?.. Кыстын жүрегинде арылык-берилик күүн ойгонып келди. Чындап та, Учурда кандый коомой бар. Тайананын үүрө-желелери андый кѳрккийди сүүбөзө, кемди сүүринг деп, көп айдышкан. Бу тушта Тайана чала олорго күнүркөй бергендиги, учукпай кѳрѳтѳн. Онын Айдарды туйказынан эске алынып, жүреги токунай беретеп. Черүге атанарда, онын «Сагы сүүгеним, салкын-шуурганды ѳткүрө!» — деп, айтканы кулагына угулып келгенде, бастыра бойы жылый түжө бергендий болотон.

Тайана тоңмок суудагы кечүге жедин келди. Учур көңкѳрѳ жадып, аржанан амзап, јунунган эмитир. Онын таштын үстине амыраганы билдирет.

Мынан ары турлу узак артпаган. Тын бачымдабай, чала энир кирерин сагыган болгондуй. Онын јаш кардын үстине сабарыла «Тайана, сүүгеним» деп бичип салтыр. Кыс оны кычырып, жүреги катап ла шмирей берди.

Эмди јанып барала, ого неин айдарым! Калганчы сѳзингди сакып турум деп ол кече айткан. Калганчы ѳйдѳ Айдар не эс бичип турганын шылтагы билген болзом. Учурга да жүрегимди берер эдим. Айса болзо, оны сүүп јадым?.. Чындык күүним жулкас болуп, билдирил турган эмес пе?.. Талдаганын таш деп, албатынын айтканы аайынча болуп калбазын. Баш ла болзын, баш ла болзын! Айдар јанып келгенче, Учур сакыйтан болзо кайдар! Ол тушта ончозы јартала берер эди.

Тайана Учурдын «калганчы сѳзин» деп айтканын сананып нйеле, торт ло алаатый берди. Ол кандый ла эки уур сурактын орто-

зында. Учънда кенетийин ыйы келди. Эмди ого экилези ле кару! Аргалу болзо, жүрегинин жылузын үлештирип те берер эди. Ле сүүшти канайда?.. Эмезе Учурды айткылап, күүнин соодып, сүрүп ийер бе? Жок. Тайана алдый керекти эдип болбозун ондоп жат.

Тонмок суу жердин алдынан канайда сыксылып, чыгып жатканын кыс аяктап отурат. Ол кандый ару. Амзаза — тижинг сыстай берер. Ошон санаан торт ло жарый түжер. Тайана бошнок, жараш сабарлу колдорун коштой тудуп ийерде, кичинек кемечек оңкош боло берди. Ол оныла сууны сузуп, изип калган эриндерине тийдирип, ичип-ичип турды. Кенетийин ол бир шүүлтеден улам жентил тынып, жаап кара көбөтөри сүүнчилү суркуража борди.

Тайананын кожо кой кабырын турган үүрө-желези Чечек өзөк түшкөнинен бери үч конгон. Бүгүн кыйалта жок келер. Карын, эмди жолдо болбайзын. Тайана оны бого сакып алар. Једин келзе, түрлуга барбай, адын минип, өзөк түжер. Чечек койлорды кажаанга кийдирип салбай. Бат, анайда этсе эптү. Почталып кижиге көндүрө ле једер. Письмо бар ба, жок по сурап угар. Айдардын сыйнына јолутар. Оңчо-зын лаптап билип алар. Чөкөмөлдү неме билдирзе, сөс јангыс. Ол ло...

Алча-мынча болбой, туулар көпөгөш кебин тартынып, кышкы эгир једин келди. Аралдар кандый ла чап-чанкыр. Тонмок суунын үстинде боп-боро туман. Ле Чечек дезе көрүнбейт. Өзөкти өрө келген үч истеги бөкө ле де жок. Байа јааган көбү кар арык чичке чырбагал-дарга чебер конуп калган. Билер-билбес эзин келзе, төгүлө берет.

Чечекти сакыш жок. Ол бүгүн келбес эмтир. Эмезе түн ортозында бого једер. Тайана соокко эмен калтырай берген. Койлоры санаазына кирерде, чочун тура жүгүрди. Эмди олорды жылу кажаанына кийдирер ой јеткен. Тайана бир де неме шүүнбей, кыштузы јаар мендеп жүгүрди. Туразына жууктап келзе, ыш чыгат. Ол кандый да жылу ла кару билдирди. Койлорды кажаалап салган эмтир. Тышкары кем де олын жарып туру. Эмен бөрүлүккн боло берген, онын жүк ле сомы көрүнөт.

Кенетийин ол малтазын туура чачып, эки колын јайа түдүп, кыска удур жүгүрди: «Кару Тайанам, јакшы ба!» Онын карлаганын канаттарындый кабактарын, эрчимдү киймыгып ла солдат кийимин көрүн, Тайана Айдарды тургуза ла танып ийеле, өкпөбөргөнине шымыранып, ичкери болды: «Сүүгеним, једин келдин бе! Баш ла болзын, баш ла болзын. Өзөкти өрө келген изинди канайып таныбагам!»

БҮТ МЕГЕ, БҮТ!

Ого кем де бүтпеген, онон улус жалтанып турган. Жуук нөкөрлөри ачыдырбаска ла, тегин ле кожо баскылап, аракыдагылаган. Же олор эмди билелү, иштү улус. А ондо?! Ол до киж ине, бойынын санаала-рын улустан жажырып, туйукталып жүрген. Улус та, нөкөрлөри де Ирбиске бу жайым, саңдыраш-мендеш жок, аракыга жазнтайын эдиренги жүрүм жарап турган деп бодойтон. Чын ла озо баштап, онон келерде, ого жараган. Ирбис аракыны ла чылап, жайымды ачатып жудуп жүрген. Улус ого бүтпеген! «Божогоң киж и, качан да, неле де түзөлбөс» — деп, карандыра санагандар. А ол өскө жүрүм, иш күүн-зеген, өскө, жаңы... Улустыг санаазын ол билген, кородогон. А улус ортодо олорго там ла өчөжип, эзирип, алгырып, жудругын түүнүп жүрген. Та неини учун, та кемге керектү, та кемге неин көргүзөргө санаган? Жудруктаган да, кезем сөстөрлө айткан да, коркып-чочып калган көстөргө каткырган да, токунаалу, бийиркек чырайларга түкүргөн де. Же улустан да ого једишкен. О! Олор билген Ирбистинг «оору» јерин, онын сызын, олор билген оны јабыс көргүзөрин, тударын! Кезиктеринде килемји болгон. Ол андыйлардан бойы качатай. Килемјизиле, јымжагыла олор оны јабыс, болужы јок эдип койотон. Ол бойынын кедерин, өчөжин, калјузын јылытып ијетей. А өчөш, калју Ирбиске бойын киж и деп бодонорго болужып турган. Улус оны тообозо до, је коркып. Мынайда та канча јире улалар эди? Же бир катап, бир күн... Ирбистинг бажын улай ла ичкен аракы айландырып, көстөрин тумантыдып турган. Буттары јенил билдирген, је олорго Ирбис бек туруп болбой баскан. Турага (та кемнин айлы?) кирип барза, столды айландыра улус, улус... Тым боло берген, кемнин де колынан калбак полго түшкөн, ойто ло тым. Ончо ло јүстерде кыј-рап, коркыш. Же айыл ээзи уул, онын озогы нөкөри, столго кычырган. Бу ла өйдө ол кыстын көстөрин ајарган. Ол Ирбисти сонуркап, ару, кара көстөриле ајактап отурган. Та кандый да сөсти тын айдып, Ирбис стол јаар алтаган. Кыстын чырайы сооп, көстөринде чоңыду көрүнгөн. «Бу кем, уул?» — деп, Ирбис айыл ээзинен сураган. «Катя, үрөдүчү... жаңы келген». Катя! Јобош, јалакай кыс. Ол Ирбистинг алдындагы да, эмдиги де жүрүмин билбес! Ол онын жүректе алып жүргөн санааларын да сеспеген. А айса, байла, ондоор. Ондо санаалу ла јылу көстөр! Кенетийин Ирбис кыстын алдында кандый бүдүштү турганына коркушту ачынып чыккан. Бойына... Араай чыгып, жүре берген. Көп катап ол көстөр онын санаазына киретей, амырынан астыратан. Эрүүлде кыска жууктарга тидинбейтөй, эзирикте Катянын

чочыган, соок чырайын көрбөскө, жууктабайтан. Кыс Ирбиске токунаалу, төп бүдүмиле, араай, эрке эрмегиле там ла тын жарап турган. Той, жыргал... Деремне гармошканын, ииттердин кожонунан жыгырап турган, Ирбис канча катап күскүдөн көрүнүп, ару, жараш кийинип алган. Клуб жаар базып отурган качы кыстар ортодо Катя болгон. Ирбис олорго биригип, унчукпай бараткан. Кыс жолдо ташка бүдүрүлөрдө, уул онын чаканагынан чебер тудуп алган. Катя алаатып, колын капшай ушта соккон, же эрүүл, жобош чырайлу уулды көрүп, мендебей базып отурган. «Слер мен керегинде укканаар ба?..» — уул чиче сураган. Униинен кородогону иле билдирген. «Эйе! Эмеш уккам...» «Слер бүтпегер! Ончозына бүтпегер, же бе?..»

«Же... Ачынбагар, мен кыстарга једижейин деп» — Катя жүгүрө берген. Укпаган, угар да күүни јок. «Ого кичи жууктаар ба? Јылан эш ого барардан башка. Ирбиске кем барар?!» — үй улус анайда куучыдашкылаган. Онын Катяга эки сөс айтканын та кайдан билип ийеген? А Ирбис ойто ло ичкен, јудругын түүнүп, јуртты бир эдип телчиген. Түндө анайда ла базып жүрөле, Катянын туразына једип келген. Узак-узак турган... Ошон кандый да үн «кир, кир!» деп, шымыраңган. Эжик ичинен бөктү болгон. Алдында эжик эмес, Ирбистин өткөн ойи, бштүлери, ого бүтпестер. Катя ла онын ортодо турган буудактар деп билдирген. Эжикти ачып, анда нени эдерип, кыска нени айдарын ол билбеген, саналбаган. Кадунын кыјыраган табыжы ла кыстын өткүн кыйгызы Ирбисти билиндирип ийген. Кенетийин ле ол серип, бу жобош кыс ого коркушту кару ла карам боло берген. Бир эмеш туруп, Ирбис бозогоны уур алтап, кирип барган. Кыс кыскачак тоңи кийип алган, өдүк јок турган. Онын көстөри соок ло јаман көргөндөр. «Олорго бүтпө, Катя! Бүт меге, бүт!» — Ирбис чек серий берип, кыска чиче көргөн. Катя унчукпай, уулды ол ло соок, калјурып калган көстөриле көргөн. Онын чиче сабарлары араай тырлажып турган. «Сомокты эртен јазап берерим, бүт меге...» — Ирбис чыгып, база берген.

«Эзенде үредүлү јылда кыс ойто келбес» — деп, ол уккан. Јүрүминде күстү андый тын качан да сакыбаган болор. Арчымагына толо кузуктан уруп, деремнеге түшкен. Айса, јылу күй. Школдон оромло балдар чойилжијип бараткан. Олордын ортозында кееркемјилү кийинип алган Катя келип јаткан. Жууктап келерде, өскө кыс болгон. Адын тын камчылап, оромды өрө мантадып ийген. Ошон адынын оозын тартып, кысты сакып алган. «Слер Екатерина Саналовнаны биле-реер бе? — кыс једијип келерде сураган. «Ол школо артакан...» — кыс колыла јангып, јылу күлүмзиренген. Деремнеле өрө-төмөн сыр-манда уулды улус база ла эзирик деп санангандар.

ЈОӨЖӨЛҮ КУЙ-ТАШ

(Озогызынан)

Карануй текши койулып, тегерик ай айылдың ичин жарыдып ийди. Очокто от туку качап өчүп, эки-жангыс ла чок кызарып жатты. Уйинин үшкүргенинен, уур андаганынан, Јүс онын уйуктап болбой жатканын билип турды. Байа үн чыгарбас, эрте карып калган эмеспи ого удур эрмек айдарда, Јүс кизиреп чыккан. Јудругын түүнүп, үстине барган, же согорго тидинбеген. Эмди ол, канча жылга шыраны да, ырысты да (ырыс та көп кайдан келзин јокту-јойу улуска) үлө-жип, алты балазын чыдадып отурган үйине килеп жатты. Коркып та, уйалып та турган болбайсың? «Кайдарга улустың акча-јөөжөзүн. Ый-сыгыды, каргыжы бажыга једер, бала-барканга кичигеи једер. Токто-о, Јүс! Санап. Барбазым де, Акчабий жагыскан алзый, бой-сың. Ол кире албаган ба, јибеген бе?! Бистин качап аргалу-јөөжөлү јаткан тужыс бар? Бо-ойеңи, бойеңи!» — мынайда калактап, үйи көстөрининг јажын арчып турган. Ой сан башка, улус өлтүрүшкөн-согушкан, јишкен... Бир кезиктери бис «кызылдар», экинчилери — бис та леме атазы дејип келгилеер. Ол «кызылдарла» кожо кичү карындажы мылтыгын јүктөтүп, жаңы адыңа минеле, јүрө берген. «Јокту-јойуларга јайым, жаңы јүрүм экелетем» — деген. А ол, Јүс, кырлаг бажында атту улус ла көрүңсө, кача берип турган. «Айса болзо, карындажым чын јолдо? Ачыма-коок Акчабийге та не коштонышкан киж и мен?! — мындай санааларга алдыртып, Јүс анданып алды. — Јок, јок! Ой сан башка. токунал јок, эртеңгизин Эрликбий де билбес. Бу булгалыш-шакпырттын ортозында байыр керек. Акчабий сүмөлү, ач танма, онызын јастыра сеспеген Кускум чылан секти чын билген. Је ол меге көрө чик јок бай! Онын ачы, бөрүдий калјузы, кижиге күүн јогы токунал бербей турган ийне. Түк, сектин кускумын!» Јүс уур үшкүрүп, канза камысты. Онон ойто ло санапа берди: «Акча-јөөжөлү бай, аргалу-чакту улустың... Эки-үчүзин өлтүрип те саларга келишти. А не кысканар, артык немеге? Чок ле өлбө бергедий атпак-тангылап, кийиннен сүүртегилеп тургулаар. Түк! Акыр, атапар. Акчабий чын жагыскан артына бербезин». Очүп калган канзазын агап орыннын будына кагып, үйинин тыныжын тындалап, бир эмеш отурды. Уйкуда да болзо, ол уур тынып, јаш баладый улаарып турат. Байагы эмесининг јайнулу өчөмик көстөри санаазына јап-јарт кирип, јүреги каруузганынан ла килегенинен, сыйай берди. «Бүгүн калганчы ла катап, эжим. Онон...» — араай шымыранып, Јүс үйгенин ле ээрин тудунып чыкты. Тоноп алган јөөжөлү куй јаар јортуп отуарда, канча катап кийиннен киж кыйгырды деп билдирди. Јүс кара терге түжүп, карарып калган айлы јаар көрүп салат. Санаазында эмеспи

ойгонып, оны адап, ойто бурыырга кыйгыргандый болот. Та уур санаалардан, та уйкузы, токуналы жок түндөр өткүргенинен, же Лүстин кенетийин коркушту уйкузы келди. Тискиини бош салып ийген ат бүдүриле берерде, ол серт этти. Бойына ачынганын атка түжүрүп, тискинди силке-булка тартып, мантадып ийди. Манла Сөөктү-Кобыга жедип келерде, койу четтерден узун, чичке сыгырыш угулды. Лүс анайда ла каруу жаңдырала, жалканчык, сүмелү Акчабийди жамап сөстөрлө айткылап салды. «Не узак болдын? Удабас таң жарый берер. Лүс. Кем-кем сезип ийген болбозун?» — коркып калган нөкөри Лүске жортуп келеле, сурады. Оныг оозынан аракы жаарзыйт. «Коркыба, үзе жакшы... Же, таажы, жинт кичи чык, уул!» — Лүс аттан уур түжүп, кайа жаар канкайып көрди. Азий койлоп жүрерде көргөн күй эмди керектү болорун ол санаган ба? Акчабий эмдиге жаңында турганын көрүп, Лүс үнин тыңыдып айтты: «Чык, таажы, дийдим! Мен карган, сен жолды жакшы көрүп алган. Айдын, аспазын. Менин коркушту сүрм түш жат... арыан ошкожым. Же, же! — Акчабий соок көстөриле нөкөрин брүмдей көрүп, туура басты. «Чыл ла бөрүнүн бойы...» — деп, Лүс жескинип сананды. Агашка жөлөнүп, отура берди. Озо ло бу керекти баштагылап турарда, Акчабий оны чала базынып, жакарып, кизиреп турар болгон. Лүс оны эки ле тоноштын кийинде колго түдүп алган. Акчабий ач, казыр да болзо, же коркымчак болгон. Жалтанбай удурла жып турган эрди Акчабий адып, бир канча ырап жүреле, ойто барарга умзанган. Анда жинт келин ый-сыгытта арткан. Капшай качардын ордына Акчабий чек жүүлө берген. Лүс ого жаба жедижип, ман сажында житкезинен ала койгон. Тере тоношын жаказы тызырай берген. Лүс карып та жүрзе, же куч ондо бар болгон, оной ачынганы да коркуш! Уур, катуудруктан жип алала, Акчабий Лүстин алдына жалынып, жылга-жактай берген эди.

Акчабий четтер ажыра базала, Лүстин отурган жерин айланып, эмди чике кийинде болуп калды. Нөкөрин өлтүреле, жөөжөн жаңыскаан алар деген санаа ого туку качан амыр бербей турган. Оной ол Лүстин токтогун ундыбай жүргөн эмей. Бого ол эрте келип, «Лүсти кетеген. Же узак сагып, ат үстине эмеш үргүлей берген. Ады четтерге терен кире бергени, келип жаткан кижинин тын маңы адарга бербеген. «Эптү учурал макалу келишти!» — деп, Акчабий кискедий араай жууктап алды. Лүс неин де сеспейт, айса үргүлей берген болор. Сөөктү-Кобынын таң эртеги амырын мылтыктын табыжы бузуп, кайа-ташка узак торгулып калды. Јзан удабай коркушту кыйгы арка-тууга жаңыланып калды. Акчабийдин жүктү ады кайадаг келип түшкөн кижиден жескинип, өзөкти төмөн учуртып ийди. Алтайга жаңы күй келип жатканын күнчымышта кызыл тандак керелейт...

ЛИИТТЕРДИН УНДЕРИ

Августа Кокышева

БАЧЫМАТ

Коолодо соккон комустын
Униидий сынду Бачымат.
Кап-кереде канады —
Кабагын сенин, Бачымат.
Кожондоп жүрген бойымды
Комудаттын, Бачымат.
Кунугып айткан сөзимди
Каткырып уктын, Бачымат...

* * *

Энирги фонарьдан
Јааштын суузы
Јылдыстый түжүп,
Түнге кайылган.

Сыргалжынду алтайга
Јүрө берерим, Бачымат.
Сеге түңсөй көбөркийге
Јолугарым, Бачымат.
Санап мени саказын,
Келбезим сеге, Бачымат.
Сагыжыннан чыкпазым
Канайдарын, Бачымат?..

Араай адаган
Сенин адынды
Јааштын тамчызы
Јерге шинеткен...

* * *

Канчазын, канчазын, канчазын
Оскө кижинин сүүжин,
Оскө кижинин салымын
Көксим сыстап сакыйын?
Билерим мен —
Мен сенин түжинг.
Билерим —
Јаңыс ла туштажын...
Јасла кожо
Ойгонып келзен,

Болорым мен —
Сенин күзинг...
Артып аскан
турнадай,
Экем, сүүжине
уча бер.
Меге сыйдаган
јылуунды
Бурып јадым —
ого бер...

ЭНЕМДИ САКЫГАНЫМ

Табыр-тубыр жааш келерде,
Айылдын түндүгүн жаба тарттым
Койдон эмди энем келер деп,
От салып, чай кайнаттым.

Жааш токтоп, айаза берерде,
Айылдын түндүгүн ача тарттым.
Жаашка өткөн энем келерде,
Изү чайды мендеп урдым.

ЛАКШЫ БОЛЗЫН, ЖАЙЛУУМ!

Кичинекей тузумнан ала
Кой кабырган тууларым.
Корбо талдый жаш тужымда
Ойноп жүрөтөн төгдөрүм.
Жарадынан келип суу алган,
Тегерик чагкыр көздөрүм.

Төөлө одым тажыган,
Кесип арка-жыштарым.
Эмди слерди аяктап,
Алкышту сөзүмдү айдадым:
— Чоокыр чечеги жайылган,
Лакшы болзын, о, жайлуум!

Зоя Топчина

Э Н Е М

Энем иштен орой жанатан,
Эмчек берерин чек ундып салатан.
Кере-түжүмө арып-чылаган,
Келген ле бойынча уйуктап калатан.

Түш жеринде ол улам ла чочуп,
Та пени де айдып, улаарып жадатан.
А мен, тепегеш, багырып, багырып,
Буурым арай ла түгөтүп калбайтан.

Көгөрүп, көжүгөчө ыйлап жаткамда,
Кайкап, бажын ай жайкайтан.
Көпөгөш жылдыстар түнүктөн секирип,
Кичинекей бойымды жарыдатан.

Эски кабайымды араайынан жайкап,
Эңирги эзин жанымга келетен.
Эңчейип, чачымды жалакай сыймап,
Эрке, жараш кожондоп беретен.

Жаш жүрөгүм жажып, учында
Жылу, жылу уйуктап калатам.
Төрөл тууларым амырым корулап,
Түндөгү тымыкта сергелен туратам.

ИИДИМ КАЗАР

Күнүн ле сайыи таг атканда,
Кырга јединип апарадым сени.
Көгөрип јаткан терег кардан
Көргүзип турадым чийилген истерди.

Калыг карды түртүрип барган
Койдын изи ончозынан танылу.
Ай-карангуй түн де түшсе,
Бу истерди сен таныыр учурлу!

Күч ле болор бис экүге, најым,
Койчы болоры јенил эмес.
Куйундар, шуургандар ончозы јолыста,
Кышкы сооктор биске килебес.

Эм тура сен арай ла јаш,
Эликтерле кожо ойнойдын.
Кабырып јүргөн койлорысты ундып,
Койон сүрүп мантайдын.

Јалтыркай карда истеринг артырып,
Аркалар өткүре мантайдын.
Калып келеле, јүзимди јалап,
Кожо ойноорымды сакыйдын.

Кажы ла күн ол сеге — јангы,
Кайкап, эбире көрөдин.
Көпөгөш тайгалар бойына кычырат,
Көкип, ойноп јүредин,

Јүрүмге өткүре јенил көрөдин,
Је онын учун арбабазым, јок!
Ойно, секир күүнниг јеткенче,
Өткөн өйлөрдө — мен сендий ле ок.

АР-БУТКЕНЛЕ БИРИГИП...

Алтайдын бийик тууларда
Арай салкын шуулажат.
Агыны турген сууларда
Ак чакындар согужат.

Жалаң жердин өлөнүн
Жажарын эмди чечектеер.
Жаңы ойдинг жүрүмн
Жажына ырыс экелер.

Ажузы жок тайганы
Арта салган жол ажар.
Артып калган шыраны
Ар-бүткени жажырап.

Кечүзи жок сууларды
Кечире күрлөр жазалар.
Келижин өткөн жылдарды
Кееркедин, жүрүм жараңар.

АЛТАИ КОЖОН

Карагол бажын айланган
Канатту жеерен адым бар.
Канча жылга сананган
Кара көстү көөркий бар.

Кулады бажын айланган
Кула-чоокыр адым бар.
Кунукканча сананган
Куучыташкан үүрс бар.

Жалаң жерге мантаган
Жараң жеерен ат кайда?
Жажын чакка сананган
Жаба ойногон эш кайда?

Ак жалаңга мантаган
Ак ла боро ат кайда?
Алдыңан бейин сананган
Айдыжыл жүрген эш кайда?

Жараң өлөн жайылган
Жаламанын тайгазы.
Жаш тужында жыргакан
Жаш үйетин ырызы.

Күмүш өлөн жайылган
Күпчегенин тайгазы.
Күрөң жашта жыргакан
Күн жарыктын ырызы.

Шылырада базатан
Шыргайтын өлөнн.
Шымыражып ойногон
Шыргайтын көөркийн.

Шалырада базатан
Шабалиннын өлөнн.
Сапаа салып, ойногон
Шабалиннын кызычагы

Жаш тужында мантаткан
Жараң жеерен ат болгон.
Жаш тужында ойногон
Жаңар-кожон бу болгон.

Ала жашта мантаткан
Ак ла боро ат болгон.
Алдыңда тушта ойногон
Амыргы-кожон бу болгон

Канчын жашта ойногон
Караголдун жалагы.
Карыра тушта токтогон
Калганчы өйдин салымы.

Кутус жашта ойногон
Куладынын жалагы.
Кунуккан тушта токтогон
Кунукчыл өйдин салымы.

КӨЧҮРИШТЕРДЕН

Янка Купала

АНДА КЕМДЕР КЕЛЕДИРИ?

Агаштарла, састарла кемдер келедири
Күүлсеген кыймыраган, чубашкап?

— Белорустар.

Нени жүктенет арык жарындарында,
Нени экет арык колдорында?

— Бойынын төгүнин.

Бу төгүнин олоор кайдаар апарат,
Кемге оны көргүзсө сананат?

— Ак-жарыкка.

Көп миллиондорды кем бүгүн ойгоскон,
Төгүндү көдүр чыгарга кем олоорды үрөткөн?

— Түрөткөн, шыра.

Чактар туркунына сокор, түлөй жүргөндөр
Базынчыкта жүрөт, олоор нени күүнзөгөн?

— Улус деп ададарга.

Кайсын Кулиев

ТУУЛЫК КИЖИНИН КОЖОНУ

Көк күркүрөсө,

От чагылар,

Агаш күйсө,

Аң да кабар.

Индикпе, бар.

Бороон бөктөбө,

Агаш ээлсө,

Бөрү улысө,

Тынын кунугар.

Индикпе, бар.

Лут та жүдасө,

Жолынды бөктөбө.

Көчкө дө түжсө,

Таш күзүрөсө.

Индикпе, бар.

Ок адылар,

Шырган кандалар,

Сос тō айдылар,
Санаан карыгар.

Бар, коркыба, бар.

Сен арыган,
Сок јаныс баскан,
Кар да јааган,
Кардын аштаган.

Бар, коркыба, бар!

Сен чылаган —
Је тирӯде, бар.
Јүрүмнн барда —
Иженчинг де, бар.

Индикпе, бар!

Ы Р Ы С

- | | |
|----------------------------|--------------------------|
| — Кандый колдор эн ырысту? | — Кемнин јүзи эн ырысту? |
| — Кабай јайкаган колдор. | — Энеинн јүзи. |
| — Кандый колдор эн јараш? | — Кемнинн јүзи эн јараш? |
| — Кабай јайкаган колдор. | — Энонинн јүзи. |

СУУНЧИ

- Ак-јарыкта эн артык не?
— Сүүнчи.
— Ак-јарыкта эн јарык не?
— Сүүнчи.
— Ак-јарыкта эн түрген не?
— Сүүнчи.
— О, эн јентил канаттарлу бүткен —
Сүүнчи.
— О, чечекти де, теректи де сүүндирген —
Сүүнчи.

Канаттуга — уйазы.
Терекке — үстиндеги көк.
Кижиге — адазынын айлы.
Энези, онын кебери.
Керек эмтир. Је јүрүмде

Олор до барар.
Узактагы кыштар кечире
Јаантайын көрүнедигер слер
Түжимде — адамнын айлы.
Олтөн энеминн кебери.

Сүүнчилү тойлордо уулдар кожондозо —
Эселер көстөринде ырыс.
Јыгылган джигитти нөкөрлөри экелзе —
Эселер көстөринде ачу-корон.

Энелер көстөринде кўски телкемдер де,
Эбиреде жарган жараш жастар да.
Телекейдин түбөпнн де, ырызын да билгем,
Оны энелер көстөринде көргөм.

МЕНИН АЙЛЫМА КИР

Кир, менин айлыма, кир.
Сен жок — меге айыл да жок.
Сен жок — меге тууларым да жок.
Кир, менин айлыма, кир.

Кир, менин айлыма кир.
Сен жок — меге аш та жок.
Таң жарыгы, суу да жок.
Кир, менин айлыма кир.

Кир, менин айлыма кир.
Сен жок — меге жай соок.
Айлым, тапкан үлгерим де куру,
Кир менин айлыма кир.

Айлымда амыра, түргендеп барба,
Жанысап, жолынды бедиреп көрбө.
Кирбезен: иштерим, түштерим — куру.
Келбезен: жүрүмүм жолым, жолым — оорулу.
Жүрүмүс — жыска, күндөрс — түргөн.
Кир, менин айлыма кир.

ОЙГОРТУЛУ ЭКИЖОЛДЫКТАР

* * *

Уй кижинин агарулыгы — эн жаркынду чок,
Суу жок — андый ару, туу жок — андый ак.

Ол—ташты жарылткадый, бзөк-тыннан келген чок,
Оны көрбзг, кандый да жарык — ыраак.

* * *

Эн жараш уй кижн — сенин сүүгенин.
Сен ого Меджнуунун көзиле көргөннн.

Ол сенен сүүштин ырызын билгенинен
Ак-жарыкта эн жараш. Сенин сүүгөннөн.

Бир ойгор сѳс айткан — улу улгерчибис.
Карыгашнын сѳзин јўрегимде бектегем.

Мен кѳп бичигем, јўзимнинг терин тѳккѳм,
Је мен качан да ол сѳстин ўренчиги.

* * *

Канатту куш та јўрўп албас — уйа јок.
Мен де јўрўп албазым — айыл јок, туулар јок.

Тууларда угадым энемнинг ўнин,
Кѳрѳдим јўзин, ѳткѳн јўрўмин.

* * *

Ачу да, карыгу да ѳдѳр, ырыс келер,
Айлы да кўйген, јангы айылга кирер.

Мѳндўр де тўшсе, ол кайылар, кедер.
Кандый да кўчтин кийининде су-кадык келер.

* * *

Туу тўндерди, тўштерди де кѳрѳр,
Ол булутка да, туманга да кирер.

Бороон до боромтыыр, салкын да шуулар,
А туу мѳнкўликке агарган ла турар.

* * *

Ак кыш кедип, јажыл ѳлѳн чыкканда,
Канаттулар јасты мактап, учканда.

Олордон ас сўўнбеген, јылынып,
Кожондоп билбеген чымалы уйазынын јанында.

Леонид Суртаев

ЈЕРИНЕ АЙДЫНГАНЫ

Эткен керектерис — текши билебиске.
Је адалган ады — албатыска артар.
Телекейдин уулдары кыстарынан артпаска
Кажыбыс ла јаан керектерге тартынар!

Андый ийдени бойынын јинттерине
Алтайыс, байла, иженип берген.
Олордын једини ойто јерине
Солоңы болуп, кайра келген.

Темей јолдуларды актабай јадыс —
Јошкындар ончо јондордо толо.
Туура кылыгын эмес, ижин көргүс —
Јүрүмүн јүк ле бу тушта акталар!

Алтай јерде көп жылдарга,
Јалтаңбай айдайып, мен иштеген бодолду.
Јаңыс мен эмес, өскө дө уулдарыгар
Алдыгы рядтарыгарда турары да јолду.

Јериме јангамда — менде көп сурактар!
Оны өкпөдөрип те көдүрөр јаңым бар.
Мен — калажып иштеген журналист эземиз,
Бир күнге келген турист эземиз.

Билгенимди мен блокиотко эмес,
Акту көксиме салып аларга!
Көргөнимди мен түңдештирерге эмес,
Келер јүрүмди кожо анарыжарга!

Јерим, сеге јошкындый эмес,
Кару билемди алып келдим.
Бу өткөн јылдар да ас эмес,
Олордын ортозыла унчукпай өдөрим!

Чындык ла чике санаам айдайып:
Атка-кутка сени түжүрбедим.
Сүрүде эмес, службада јаантайып
Полкто јүрүп, эм сеге мендейдим.

Сениң талаларың көскө јалакай.
Көксимде ойгу јылу јастарың.
...Топшуур угулат... Алтай кай...
...Чындык уулың болуп артайып!

Билемди мениң өскөдөбө сен,
Көксиме кандык ай чечектейт.
Јоболым-јободым ыраакта артсын,
Јаңы бийиктер меге имдейт!

Јерим менинг, сен — јаркынду храм,
Айса, мўргийтеп агару өргө!
Ичкериде — сенинг ат-нерен,
Меге угулган кожондорун да коо...

Тектир јаландарында кылгалар өзөт;
Кадын, Чолушман јараш ла седеп.
Је чырышталган билдирди кайаларын, јўзи...
Чырайын јарыт! Кунукчалын неден?

Мен тудушкан кандый да ойлоткыш
Сеге топшуур болуп угулзын.
Унине ыйыктарын қанат берзин:
Ол қанат — јас ла изў јарыткыш!

Бу јастардан чейнелер кызарзын:
Јаштан таныш эрјине чечектер!
Арасейге Алтайым бўдўмчилў кўрзин:
Ол менинг де қанымды эмди изидер!

Оныла коштой одоштой јондорго
Сенинг де сынын бўгўн кўрўмјилў.
Је сенинг өштўлеринг
Бирлик болғоныгарды
Кўргөн тушта — торт шыркалу!

Слерле кожо Қарындаштык эл-јон.
Текши амадуны ўргўлји керелейт.
История берген бойларынын кебин
Олор кийгенче пак ичкерлейт...

Александр Даржай

МЕН СУУГА КИЙИМДЕР ЧАЙБАГАМ

Айлыгнын јаныла мен јаантайын өдўп ле јатсам,
Аар-калап ачынып, сенинг ийдин арқырап турат.
Кўзимнинг учыла мен кўрўп баратсам,
Кўзнок кўжөгўзин сен туура јылдырып,
Кўстўринди кылайтып, мени ачындаырып,
Тилинди уштыйдын — каткырадын, каткырадын,
Канайып ого јўрегим чыдажат?!..

Тудаган ийт. Жабыс чеден. Сенин көстөрүң —
Тургуза ла коксимде жалбырт-корон...
«Сакып ал, кыс, сен бойың көрөрүң,
Салкынду бу оромго, байла, чыгарың,
Байла, сок жаңыскан меге сен туштаарың! —
Кекенедим ичимде, кекенедим мен, —
Качан бир меге туштажарың, сен!»

Сүрөкөй эптү учурал бир катап келишти:
Суу жараттай бар жатсам, кийим анда сен жүнган.
«Э-э — деп, мык оанандым, — кем кемди кетешти!» —
Эди-каным жимирт этти, — эмди ле жаргы башталар,
Ээре-жайна турбазым, — кем кемге жалынар?!..
Сууга чөнүрзем кайдарың, кыс,
Суранган болзон, аларың, кыс!

Жүк арайдан уур бөсти жүнуп, сыгып турадың,
Жүзүңдеги ол терди эдегинге арчыйдын.
Кулактарың уккур ба, кулугур —
Кумактагы алтамым сеге угултыр!
Сыныңды сен түзедип ийдин, кыс,
Сыранчай ла удур кәрдин, кыс.

— Төө чилеп коркойып, төнөөрип калган не туруң?
Эр болзон энчейип, болуш! — деп, сен кыйгырдың,
Эрмегинде кату бар, эмеш те болзо эрке бар.
Эр бойым жымжадым, эмди канай тым турар?
Көстөрүңдө кос жылузы билдирди.
Көөркийим деп айдар күүним келди, —
Кар чылап кенете кайыла бердим, канайдар?!

Сүрө ле мени ачындырган, кородоткон, кыс,
Сөстөрүң угуп, сүүндим бс, коркыдым ба, кыс?..
Кайда баады менин эрлү эркиним,
Канайып жымжады менин кату жүрегим?
Бир ле көрзөм, жаратта эмтирим,
Билинип ле келзем, кийимдер жүнадым,
Бирүзүн аладым—сыгадым, бирузүн сууга чайбайдым.

ТАРААН

Балтыр эдим тынгыгалак тушта,
Бала жыдым чыккалак тушта
Менин сыркак ийиндериме
Эр жүктөнөр жүк түшкөн не.
Сок жаңгыс биледе тайагыс —
Соокко тонуп, оорыды адабыс.
Отуруп бого канайып, отурар,
Жүрөр күүнис келген не, жүрөр.
Эрте таңда куштардын үни угулат,
Бу ойдө энем мени жажыркадып, ойгозот:
«Тур, балам, тур... сени тышкары
Адагнын иштенетел кўреги сакып жат.
Сен энеге тыг да тарынба,
Лагерге ийбееп деп чончыба,
Же качан бирде түнгей ле сезерин,
Уулы адазын солып жат деп ондоорун...»
Куужантыган алаканыла жаагымды
сыймап,

Чий тараанды баштыгашка урат.
«Мынан өскө тамзыктар жок по?» деген
Ичимдеги санаамды сезип ийт.
Түлтүйгеннимди чечип ийерге,
Энем көзиме чип-чике көрөт.
Анаг жобош, жалакай үниле:
— Энезин азырайтан балам өзөт...
Тараан деген бу жаан аштын
Адын байлап, таадаларыс адаган.
Онын учун кажы ла чаракты
Баалап жүрүгөр деп, адан жакыган.

* * *

Жарык жылдыс имдеп, имдеп,
Одө конды...
Кара көстү, кару кыс,
Жолыгарыс кандый?

* * *

Карануй түн ортодо
Карлу куйун көзүбгим токулдатты...
Аштап-суузап жолдо арыган,
Кижиге келгендий меге билдирди.

ПРОЗА

Иван Коваль

УНДЫЛБАС АТ-НЕРЕ

Советский Союзтын Геройы Семен Владимирович Тартыков Майма аймакта Каракокшо журтта чыккан бистинг јерлежибис деп жычыраачылар јакшы билер. Онын јуучыл јүрүми, ат-нерелү кереги јанынан кыскарта бичилген очерктер алдында да јарлалган. Бүгүн бис ошыла кожо јууда болгон, эмди отставкадагы подполковник, 4-чи гвардейский десантный дивизиянын ветерандарынын председателинин заместители Иван Никитович Ковальдын эске алынып бичиген куучынын јарлап јадыс.

Иван Никитович Коваль Семен Тартыковло кожо јангыс частта служить эткен, оны уреткен, кожо јуулашкан, карындаштык Украинанын јеринде Талабановка деп журттын јанында алтай уул Семен Тартыков бойынын үргүлјиге керес ат-нерелү алтамын эткенче кожо болгон киж. Онын учун ол бойынын билерин эске алынып, оны СССРдин Коруланар Министерствозынын архивиндеги документтерле тундештирип, келер үйеге керес эди бичип јат. Нбк. Коваль көп ветерандарла, кызыл исчилердин советтериле, ол тоодо Тартыков үренген Каракокшодогы школдын пионерлериле письмо алыжып туру. Бой дезе Москвада журтап јат.

АВТОРДЫН СӨЗИ

Кейле учуп десант түжүретен 4-чи гвардейский дивизияда Ада-Төрөл учун Улу јуунын јылдарында служить эткен, јуулашкан, анда ок Советский Союзтын Геройы деген ат-нере адаткан слердин јерлежигер — гвардиянын ефрейторы Семен Владимирович Тартыков болгон. Мен база анда парашютистер белетеер батальонын командиринин заместители болуп иштеп баштагам.

Бистинг дивизия сүрекей јаан јуучыл јол өткөн. 1943 јылда февраль, март айларда Старая Русса городтын јанында јууга киргенис. Онон ары Курсктагы от-калапту согуштар, Днепр, Днестр, Прут сууларды кечкени, Яско-Кишиневский операция, Румыния, Венгрия,

Австрия ла Чехословакия деп ороондорды фашисттерден јайымдаганы...

Дивизия бастыразы 6114 беристе јол өткөн. Ол тоодо 2022 беристезин јуулажып өткөн. Бистин орооныста 12 город, темир јолдын 33 станциязын, 1230-ка шыдар јурттар јайымдаган. Гран ары јанында дезде 12 город, темир јолдын 25 станциязын, 900-ке шыдар јурттар јайымдаарында турушкан. Ол јууларда өштүлердин 45 муннан ажыра солдаттарын ла офицерлерин јоголткон, 12 мунга шыдарын олјого алган. Көп тоолу јуучыл техника алган.

Улу јенүнн кўнине јетире дивизия Кызыл Мааны, Суворовтын, Богдан Хмельницкийдин ордендериле қайралдаткан, кейле жүрер Овручевский 4-чи гвардейский десантный дивизия деп адалып турган. Он муннан ажыра јуучылдар Ада-Төрөлистин бийик қайралдарын тагынган. Он бир јуучылга Төрөлистин өн бийик ат-нерези — Совет Союзтын Геройы деген ат адалган. Ол тоодо алтай уул — Семен Тартыков.

Улу Ленининн национальнй политиказына тайанып, Коммунистический партия чындык јолло баштаганынын шылтузында бистин орооныста бирлик најылыкта јаткан канча жүзүн ук албаты Ада-Төрөлин анзыраган өштүлерден корып келгенин эске алынган. Ол тоодо кажы ла јуучыл, кажы ла ук албаты бойнын ат-нерелү јерлештерин, антыгарлу нөкөрлөрин эске алынган. Мен база анайып ок кару алтай јуучыл најымнын агару жүрүми, ат-нерези керегинде бичип, алтай албаты андый уулдарынын жүрүмин качан да ундыбас, оморкоп, ого түндежип жүрер деп иженип јадым.

Јалтанбас жүректү, јакшынак жүрүмдү уул азыраган алтай албатыга акту бойымнын алкыш-быйанымды айдып турум.

1. А Н Ч Ы Н Ы Н У У Л Ы

Семен Тартыков бистин частька 1942 јылда сентябрь айда келген. Ол тушта кейле жүрер 2-чи десантный бригада деп адалып турган. Көп национальностту улус јуулган бригаданын командирлери де башка-башка ук улустаң болгон. Бригаданын командири армянн полковник З. С. Богдасаров, онын заместители майор Г. Б. Ратнер, штабтын начальниги майор В. Н. Горгула. Мен дезде јангы келген уулдарды јакшынак јуучыл десантчылар болорына таскадатанын башкаратан каруулу кижн болгом.

Баштап тарыйын Тартыков өскө уулдардан бир де башказы јок уул болгон. Ол ок бйдө ол неден де кыйышпас, айткан сости эрмек јогынан бүдүрер, үредүде кичеенкей ле јалакай болгоны билдирип турган.

— Парашют — ол, чындап айтса, десантниктин канады — деп, отделениенин командири сержант Н. Жеребцов айдатан. — Парашютты кичеезен, ого кару болзон, ол сенин тыныгды корыыр — дейтен.

Бу ээжигни озо ло баштап Семен Тартыков якшы ондогону билдирген. Ненин учун десе, ол парашютты бойынын беш сабарындай билерге, оны жазап жуунадарына, самолеттон калыыр тужында, кейде тужуп келеткенде, жерге отурар тужында канайда тудунатанын — ончозын лаптап билерге албаданып турган.

Бир кун, бешадар мылтыктан тагма адарга, стрельбищеге баргандар. Семен бу кунди карандыра сакып жүрген болгон. Торт жүс метр жерде турган кижин бүдүмдү тагмалар көрүнип келген.

— Рядовой Тартыков адарга белен!

— Атсын!

Тыныш та тартпай адып божогон кийинде, аткан сайын жыгылгылап турган тагмаларды көрүп, Семен командирине:

— Рядовой Тартыков бастыра тагманы ойо атты — деп айтты.

— «Ойо атты» эмес, — якылтаны якшы бүдүрдим! — деп, айдар керек — деп, взводтын командири лейтенант П. Ф. Николенко жартады.

Ол кун, тагма адыштын кийинде, Тартыков Семенди стройдын алдына чыгарып, якшы, чечен адыжы учун, онын солдат жүрүмүндө баштапкы благодарность айдылган. Онон ары андый быян сөстөр көп катап айдылган. Ол тоодо бистин ле немецтин автоматтарыла тагманы ойо атканы учун, бистин ле немецтин пулеметтарыла чечен атканы учун, жүзүн-башка гранаталарла, жуудан эжелген сынык «Пантеранын» калын куйагын оодо аттырганы учун...

Чечен адыжы жанынан алтай уулдын ады-жолы баштапкы батальондо жарлала берген тужы болгон. Же ол керегинде бүткүл бригадада кайдан билзин. Удаган ла жок, комбриг подполковник З. С. Богдасаров баштапкы парашютно-десантный батальондо чечен адарынын көрүзүн өткүрөргө келген дешти. Комбат старший лейтенант Варин десе лейтенант П. Ф. Николенконун взводун көстөгөн эмтир.

Одус кижиден турган взвод бүткүл жуучыл жүктүктү жүктөнгөчө, бир частын туркунына 10 беристе жерди жойу өдөлө, амыраш жогынан «жууга» кирип жат. Анда десе 5—7 минуттын туркунына тууразы 150 метр, ары ырып барган түби 450 метр жерде тургузылган 150 тагманы ойо адар учурлу болгон. Кажы ла жуучылга 10 патрон берилген. Бу көргүзүлү адыштарды көрбине бригаданын бастыра жуучылдарын жууган эмтир. Анайып, лейтенант Николенконун взводун чечен адыжы учун, бригаданын стройынын алдына чыгарга келишти. Ол тоодо эн артык адаачы рядовой Тартыков турган.

— Тагма адары жанынан тургузылган жакаруны ак-чек бүдүргени

учун взводтын жуучылдарына быйаным жарлап турум! — деп, комбриг нөк. Богдасаров жардак үйиле айтты.

— Совет Союзыска служить эдип жадыбыс! — деген үндөр жир-киреп калды.

— Акыр, лейтенант, жаңыс жерден (рубежтен) бастыра таңмаларды ойо адарга капдый сүме таап алган, а? — деп, комбриг Николеньконы тууразына кычырып алала, сураган.

— Взводто эң артык адаачыга озо баштап ыраактагы таңмаларды адарына жакылта бергем — деди.

— А ол эң артык адаачын кем?

— Рядовой Тартыков!

— Оны меге экел!

«Же, алтай уулга айлына барып келер ырыс келишти ошкош. Айса болзо, жаан быйан ла жакшыңак сый келижетен туру» — деп бодогондор, же андый неме болбоды.

— Рядовой Тартыков слердин жакару аайынча једип келди!

— Семен, сеге он патрон, 500 метр жерде беш таңма... Ойди кем-јибей жадым, же таңмалар ончозы ойо адылар учурлу — деп, комбриг жакылта берген.

Жабызак сынду, чоң бүдүмдү, эмеш сыкнык көстү уул десанттын бүткүл жүктүгүн жүктөнгөчө, узун, чичке чаңазыла жылгыштыра базын барадала, көбшпөк карга көмүлө јада берди. Анча-мынча болголокто: «Таңмаларды көргүссин!» — деп, комбриг команда берген.

Бригаданын командирлери тынбай да тургулады ошкош. «Кайткай не ол уул» — деген санаа ончозынын ла жүрөктөрүндө билдирет.

Жажыл будукла будып салган, кижинин сынына тең таңмалар одоштой турган карагай агашка катый, коомой көрүнөт. Андый да болзо, ада-өбөкөзи анчы уулдын көстөри курч.

Беш ле катап аткан кийинде:

— Рядовой Тартыков жакаруны бүдүрүп салды! — деген үн угулды.

Таңма-мишеньдерди меге эмди ле экелип берзин! — деп, комбриг жакыды.

— Ба-та-азын, чын ла тийдире адып ийди эмеш пе? Айла, он патрон берерде, ол уул жүк ле беш катап аткан ине! — дежип, айдандыра турган жуучыл нажалары алаң кайкажып, бүткилебей турдылар.

Серемји јок болгон. Ончолоры ла ойо аткан таңмаларды көрүп, кайкашкандар. Комбриг дезе бу жаан көрүдө, бу жаан стройдын алдына, мындый кичинек уулга, мындый ас албатынын угына, мындый жаан күндү-алкыш айткан:

— Удабас бистин туружатан улу жуу-согуштарда шак ла андый, бу турган Семен Тартыковтый, уулдар биске арга болор. Сананып

алыгар! Андый адаачылар — белен снайперлер ине! Рядовой Тартыков бу кўннен ары ефрейтор болзын. Нёкёр Тартыковко снайпердин жап-янгы мылтыгын табыштырып беригер. Ол мылтыкты снайпер Семен Тартыковко берилген деп бичип салыгар — деп јакарала, қайа кёрўп Тартыковтон сурады:

— Сен аңчы кижн эмежин бе?

— Немножко охотник, товарищ подполковник! — деп, Семен каруу берген.

— Ничего себе, немножко! — деп, комбриг каткырып, алтай уулдын колынан тудуп, адазы чылап кару айткан:

— Сендий уулдар биске керек. Аңчы уыгнды уйатка түжүрбе! — деп айдала, кара кёстөриле кару кёрўп, кабагына түжүп келген бөрүгин түзей тартала, ары болуп жүре берген.

2. ПАРАШЮТИСТ

Анайып, теңеринин түбиле тейлеген чилеп учуп жүрер десант бригадада эн баштапкы снайпер Семен Тартыков болды. Оны эмди бастыра бригаданын жуучылдары билер. Ол алтай уул. Ол тегин уул эмес — укту-төстү аңчы уул.

— Чечен адышка үренер күүнигер бар болзо, мен слерге качан да болужарым — деп нёкёрлөрине айдатан. Ончозын жартап, жазап коргүзип те беретен.

«Je сен чилеп адып болбой жадыс» дегенде, «Снайперская винтовка любит ласку, чистоту и смазку» — деп орустайтан.

Je чыдаңкай десантчы болорго, жаңыс ла жаңыс чечен адатаны јеткил эмес деп, Семен база жаңыс билип турган. Ненин учун дезе озор ак булуттын үстиле учуп, фронттын ары јанына барып түшкүлезе, анда ада-энези коштой болбозы јарт ине. Озор эмди баштапкы келген балдардый эмес, је андый да болзо, таскаду ла таскаду, үредү ле үредү керек. Самолеттон парашютту калыйтаны да јенил эмес. Атту-чуулу парашютисттер де баштапкы катап калыганын ундыбай жадылар. Ол ойын эмези јарт. Je бисте, десантта, парашютла калыйтаны — ол бистин амадулу үредүбис. Онын учун јердеги үредүде бир де «үч» темдек болбос учурлу. «Учту» кижини парашютла калыгына албай да јат. Ол — кату ээжи.

Бир катап парашютисттердин эн баштапкы калыганын башқарарга, мен кейге көдүрилетен «Дуглас» таңмалу самолеттын јанына базып келгем... Анда меге таныш сержант Жеребиовтын уулдары отурган эмтир. Эзендежип танышкан кийинде, күүлеп-күркүрөп турган самолетко кире бергенис.

Уулдар самолеттын ичинде эки јандай отургушта эрмек-куучын

жогынан отурып жаттылар. Кем билер оморды, не керегинде сананып отургандарын: та айылда арткан ада-энелерин, айса болзо, антыгарлуу наыларын айса эмди ле эки-үч минуттан бу көк-айастан төмөн жертаамы жаар калыйтан ой келетенине санааркап отургандар. Жаңыс ла омордын кебер-чырайларынан кем токунаалу, кем кунукчыл-коркынчылу отурганы билдирет.

Сержант Жеребцов коштой отурган Тартыковко нени де эрмектенди. Ол, байла, адыш жаынан ады жарлу нөкөрин эмди парашютту калыыр тушта жалтанып отурбазын деп жакып туру деп бододым. Же чырайынан көрзөм, Тартыков кунукчыл бүдүштү эмес. Мен, бу жаынан жаан ченемелдү кижини, уулдардын жүрексиреп отургандарын көрүп отургам.

18—19 жашту уулдар бойларынын баштапкы калыжын сакып отургандар. Самолет десе бойынын үзүлбөс күүлөгөн кожонын чойип, парашютисттер божодотон жерге жууктап келеткен. Сержант Жеребцов он беи катап калыган, эмди — инструктор. Жалтанбазы аайынча Саша Охинченконы озо божодор, оны ээчий Тулиген Бисенгалиевти, омон Тартыковты деп сананып отурганча:

— Калыйтан жерге жууктап келедири! — деп, штурман кабиназынан чыгып, жарлады.

«Билдим! — деп, бажыла кекип ийеле, сержант ойто ло нөкөрлөрүнүн чырайларын көрүп отурды. Паша Сизов ло Гриша Миронов не де керегинде куучындажып отургандар. Омор иженчилү уулдар. Николай Ковбаса эки көзин жүмүп алган, жүзи куп-куу, тамчы ла кан билдирбейт. «Калак, ого болушпаганча болбос, эмесе калызын деп албадабас, артырып салар» — деп саманды.

«Белетенип алыгар!» — деген сигнал.

— Белетенип алыгар — деп, сержант катап жарлайла, эжиктин жаына Шленовты, онын кийининен Ковбасаны, Сизовты, Мироновты, Бисенгалиевти, Охинченконы, Тартыковты ла арткан иженчилү уулдарды тургузду.

Сержант «Дугластын» эжигин ачып ла ийерде, соок салкын уулдардын жүзин жалай сокты.

«Пошел!» — деген сигналды угала, сержант: «Калыгар!» деп команда берди.

Эжиктин жаында турган Шленов эмеш унчукпай турала, сержанттын экинчи командазын угуп, самолеттын алды жаар карбас элип калды. Оны ээчий Ковбаса, Сизов ло Миронов калыдылар. Бисенгалиев калыырга канайып та тидинип болбоды. Оны сержант туура тургузып салды. Охинченко десе калып жада: «Жерде туштажарыс!» — деп кыйгырып ийди.

Самолет экинчи катап айланып келетти. Мен Бисенгалиевке жуук-

тай базып келеле, «Мени ээчий калы» — деп айттым. Ол жөпсинбей, бажын жайкады. «Андый болзо, сен озо калы, мен ээчий барайын» — дедим. Анайып, экү кепчежип турганчабыс, эжиктин жанына Тартыков базып келди.

— Калы! — деген команда угулды.

Семен калыырга жадарда: «Алдыңда жыш тайга!» — деп, сержант кыйгырды.

— Тайга хорошо! — деп айдала, Семен болчос ло эткен бойынча, көрүнбей калды.

— Же, Тулеген, эмди бис экүнинг очередиc желди! — деп айдала, сержант оны озолодо тургузып алды.

— Колын божот, кожо барып жадыc! — деп айткан айас, сержант бойыннын уур бескезиле Тулегенди жыга базып барды ошкош. Экилеси көрүнбей калдылар.

Инструктор кижиде не болзып, сержант бир канча уулды бдө коноло, парашюдына селендеп калган түжүп жадарда, жемнин де кожоңы угулды. Бу неатазы деп, шлемынын кулагын ача тартып ийеле, парашюдынын стропа-бууларын жуунада тартып, Семен Тартыковко жаба жууктап алды.

Семен, кабайдагы бала чылап эптү илинип калган, кожондоп келеткен эмтир. Же онын сержантка таныш эмес тили ле күүзи черүден озо Уссурийинин жыш-тайгазында уккан кожонды эске алындырды.

«Бу улус деген неме сан ла башка. Бойынын коркынчагын жеңип чыкканда, кожондоп то турары бар» — деп, сержант сапанат. Чындап та, бу уулдар бүгүн ончозы бойлорынын жалтанчагын ла коркынчагын жеңип чыккандар. Олорго эмди парашютла калыйтаны не де эмес.

Баштапкы калыш жакшы өткөн учун, сержант нөкөрлөрин мактулу сөстөрлө уткыды.

— Слер эмди парашютисттер, же десантниктер эмес. Жуучыл десантниктер болорына эмди де көп үренер, таскадынар керек деп жартады.

...Линт жуучылдардын үредүзи, таскадузы түни-түжиле бдүп турган. Олор бастыра жүктүгүн жүктөнгенче, жуу-жепселин тудунганча, карануй түнде парашютла калып, отурган тарыйын «жууга» кирип турган болуп таскаду өткөндөр.

Анайып, Семен Тартыков эмди парашютист-десантник болуп алды. Ол анайда ок солдат ла отделение коруланар ла ичкери барар жууларда канайда жуулажатан ээжилерди сүрекей жакшы үренген.

Жууда кандый да учурал болуп жат. Онын учун бисти «танкла тепседер» деген үредү база болгон. Бистин десантниктерис траншеяда «жоруланышта» отургандар. Онон көрзөбис, бистин үстибис жаар бир канча танктар келгилеп жатты. Олордын тал-табыжы, тозын-тобрагы,

пушкаларынын оозынан (куру тaры ла да болзо) жалтылдажып турган оттор — сүүнчилү ле неме эмес, коркушту. Ол танктар уулдардын отурган траншеяларын жемире баскылап туруп өдө лө конордо, эн озо Тартыков тура жүгүрөсө, таскамал өткүрөтөн эки гранатаны танкка тийдире мергедеген.

— Чын, жууда шак ла андый, Семен Тартыковтый, болор керек! — деп, командирлер мактаган.

Десант черү көп сабада өштүлөрдүн тылында жуулажып жат. Онын учун бистин уулдарды жуучыл объекттерди оодо аттыраарына эмесе тал-табыш жогынан кандый бир жаан учурлу объектти жуулап алала, бистин черү келерине жетире бойынын колында тударына таскадатын үредүлөр өткүрилип турган. Менин санаамда мындай учурал эмдиге ле артып калган.

Көкө-түштө өштүлөрдүн корулап турган күрин жуулап алала, бистин черү келгенче тудар экинчү жакылта берилген. Ол үредү Каширка деп суунун жарадында өткүрилген. «Өштүлери» бистин ок солдаттар болгон, же анда тургузылган часовойлор Николеньканын взводунда берилген жакылтаны билбес болгон. Рота ичкерлеп баратан жерге жетип, белетенип, жадып алган. Лейтенант Николаенканын взводун Каширка сууну кечеле, 300 метр тууразында турган аралды өрө чапалу барала, күрди корып турган гарнизон жаткан тураны курчай согуп ийер, же күрдүн эки учында турган каруулчыктарды канайып жоголтор? Жака руда: «Табыш жогынан жоголтсын» деп айдылган. А канайып?..

— Менде шүүлте бар — деп, Тартыков айтты.

— Кандый шүүлте?

— Колхозтын фермазынан чанакка ат жегип алар. Бойос дезе жакы, некей, тондордон жабынып алала, одынга барып жаткан колхозчы улус болуп, күрге көндүрө жортуп барар.

— Э-э! Жараар! Нөкбр лейтенант, бис экүни ийгер? — деп, сержант Жеребцов жөн сурзды.

Божоны туткан кичи чын ла колхозчы болгон. Чанакта дезе Тартыков ло Жеребцов экү жаан жакы тонло жабынгылап алган. Ламан ыртык бөрүктөн кийгилеп алган келгилеп жатты.

Баштапкы часовойго тегдежиң ле келерде, Тартыков тура жүгүрөсө, часовойды жыга басып алган. Бу өйдө колхозчы: «Немецтер! Немецтер!» — деп кыйгырала, сыр манла экинчи часовойго жаба жетип келген. Часовой дезе, кандый немец, кайда немец, ондоп болбой турганча, Жеребцов оны база жыга басып ийген. Бу ла өйдө рота атаканга көдүрилген.

Шак анайып, Тартыков Семенанын тапкыр сүмө-шүүлтезинин шылтузында, ротанын алдына тургузылган жуучыл жакылта бийик кеминде буткен.

3. СНАЙПЕР

Тенгериинг түбиле учуп, өштүлөрдүн тылында жуулажарга белеткен болгонус, же жуудагы айалгалар бисти түндүк-күнбадыш фронт-тын бойында өштүлөрлө удур-тедир кабыжарына экелген. Анайып, бистинг бригада I-кы ударный армияга кирип, 1943 жылда февраль айда Каракачево, Кривавицы деген жерлерде өштүлөрдүн коруланын жуула алган, Старая Русса — Холм барган трактты кезе согуш алар жакылта алган.

Өштүлөр анда бир жылды ажыра туруп, коркушту тын коруланын белетеп алгандар. Олордун коруланатан жерлери Сосновка, Ляхново, Кривавицы, Пески деп журттарла барган. Жолдордун белтиринде, эмеш ле бийик жерлерде, агаштардын жакаларында, айылдардын жандарында ДОТ-тор тургузылган, жалаңдарда миналар көмүлгөн, аткакту эмиктер, атрайта кадап салган темирлер үч жол барган оборонанын кажызынын ла алдында тургузылган. Бу коруланар жерлер керегинде СССР-дин Коруланар Министерствозынын архивинде чокум көргүзүлгөн тоолор бар.

Бистинг бригада эмди кейле жүрөп 4-чи десантный дивизия деп адалды. Комбриг болгон Богдасаров дивизиянын командирининг заместители, Тартыковтын службты эдип турган 12-чи полктын командири — майор Г. Б. Ратнер. Мени десе полктын штабынын начальнигинин болушчызы эдип салдылар.

1943 жылда февраль айдын 26 числозында 35 минуттын туркунына болгон артподготовканын кийинде, алты час эртен тура бистинг дивизиянын 9-чы ла 12-чи полкты немецтердин оборонанын штурмовать эдип баргандар. Бу күндө бис качан да ундыбадыс. Ол бистинг эн ле баштап жууга кирген күнис.

Бистинг снайперлер черү текши жууга кирерден озо жуулажып баштагандар. Семен Тартыков бойынын снайпер нөкөри Михаил Колесниковло экү 26 числого жетире өштүнүн үч наблюдатели ле бир корректировщикин өлтүрө аткандар. Качан, батальон ичкерлеп барып жадала, бир ДЗОТ-тын пулемедынын адыжына чыдап болбой жерге жадып ийерде, Семен Тартыков жылгажактап жууктап аладала, ол пулеметтын расчедын ончозын өлтүрө адып салган. Жүк ле онын кийинде батальон атакага көдүрилген.

Десантниктердин атаказына чыдажып болбой, өштүлөр экинчи линияга кайралап барган, же бу терен карды ырмаштап барарга бистинг черүге сүрекей куч болгон. Онон жөнөтийин сол жапынан, Пески журттан, пулеметтон коркушту тын адыш башталган. Комбат стариний лейтенант Варин: «Пулеметтын адыжын токтотсын» — деп, снайперлерге жакылта берген. 76 ле 45 калибрлү пушкалар көндүрө дө адып турза, өштүнүн пулеметторы десантниктерге ичкерлеп ба-

парга бербей турган. Тартыков ло Колесников жажынып туруп, өштүн ДЗОТ-ына жууктап алала, пулеметтын расчедын жыга аткылап ийген. Бу ла өйдө батальон катап атакага көдүрилген. Эмди жолдомдош тартыжу өштүлөрдүн экинчи позициясында, кезиктери траншеянын ары жагында, агаштын аразында адышкылап турды...

Бу жууда бистин полковой артиллерия пехотага сүрекей жакшы болушкан. Өштүлөр мыны сезип ийеле, бойынын артиллериясыла бистин батареяларды оодо адарга албаданган. Ачык жерде турган пушкарлар ла онын расчоттору от-калаптын ортозында боло берген. Олум-чыгым да көп, өрө туруп адыжар да аргазы жок боло берген. Анайдарда, Семен Тартыков өштүлөрдүн батареялары турган жерди тургуза ла табар деп шүүнген. Ол нөкөриле экү агаштын аразыла барып, өштүн минометторынын батареясына жууктап келгендер. Өштүгө сестирбеске, кажы ла киж бирдег элий-селий адар дежиң, ажындыра жөптөжин алгандар. Озо ло баштап Семен офицерди жыга адып ийди. Онон Колесников — наводчикти, үчинчи адышта Семен база бирүзин жыга адып ийерде, арткандары: автоматтарың ала койып, кайдан атканың ондоп болбой, агаштын аразы жаар анаар ла аткылай бергендер. Снайперлер десе чым жадып ийгендер. Адып-адып, удур табыш жок болордо, немецтер ойто ло минометторына једип келдилер. Баштапкы мишаны божотколокто, бистин снайперлеристин огынан база экүзи кардын үстине жыгыла бердилер. Неме болбозып немецтер эмди ле билди ошкош. Ойто ло јаткылап, автоматтарынан аткылай бергендер. Шак ла бу өйдө десантниктердин «Урал» жыйгызы агаштын аразында јанылана берген. Минометчик немецтер десе, ондонып болбой, бистин снайперлер јаткан жер жаар жүгүриштилер. Је оморды Тартыков ло Колесников јаба жууктадып алала, гранатала көмө чачкылап ийгендер. Анайып, баштапкы батальон жуучыл јакылтаны бүдүрип, Старая Русса — Холм деп трактты кезе согуп алгандар.

Түн кирген. Коркушту соок түп болгон. Бистин полковой пушкарларысты тартып жүргөн аттарыс бастыразына шыдары стройдон чыгып калган. Терен карла пушкарларды сүүртеерге, артиллерист уулдардын арга-чыдалы чыккан. Мындый айалганы сезип, немецтер Варинин батальонын беш танкту атаковать эдип баштаган. Гвардеецтер чыдашкан. Јаңа баспаган, је коромјы көп болгон. Ок-тары да астай берген. Андый да болзо, болуш келер деп ижемчилү тартышкан.

Баштапкы батальонго болужарга барган жуучылар 27 февральда тунн-тужиле жуулажып, ого јетпегендер. Өштүлөргө чыдажып болбой, Кривавицы јурттын жаказына тескерлеерге келишкен. Анайып, баштапкы батальон курчуда арткан. Ол ло күн эртең турадан ала немецтер баштапкы батальонды атаковать эдип баштаган. Је бистин уул-

дардын адыжына чыдажып болбой, ак кардын үстине карара жадып ийгендер. Бот, шак ла бу тужына Тартыков ло Колесниковко макалу иш табылган. Олор солдаттарын атакага көдүрерге тура жүгүрүп турган офицерлерди талдап аткылаган. Атака болбой калды.

...Варининг батальонын алып болбогон соңында, немецтер самолеттор алдырткан эмтир. Канаттарында кара крест танмалу самолеттор канча ла катап келгилеген, камык бомба чачкандар. Эниргери фашисттер база ла катап атакага көдүрилгендер. Же бу да атаканы бистинг гвардеецтер кайра чачып ийдилер. Ок-тары деген неме учыла чыккан, өлгөн-шыркалаткан да улус көптөгөн. Кандайдар, 28 февральда 2 час түндө батальон ол курчуны үзе согуп, кайра чыккан.

17 мартта полк Ляхново деп журттын түштүк жанында коруланышта турган. Бу тушта өштүлөрдүн наблюдательдерин жоголтору жергиинде снайперлерге жакылта берилген. Тартыков ло Колесников канча коноктын туркунына кетешкендер. Анайып, учында Ляхново журтта, бир бийик туранын үстүндө өштүнүн наблюдатели бар деп билдирди. Семен ло Михаил таң алдында Порусья суунын ол жанына барып, анда өптү жерде өштүлөргө билдирбес уйа жазап алдылар. Он часка жетире кетешкен, же неме ле билдирбеди. Онон бистинг артиллерия ол журтка бир канча снарядты божодып ла ийерде, ол серемжилү туранын жабынчызынын ортозынан турнабайдын шилизи жалтырт эткен. «А-а, кайракан, анда отурган эмтиринг ме» — деп, Тартыков шыкаган айас, адып ийди. Турнабай көрүнбейт. Онын алды жанынан Михаил стереотруба көрүп ийген. Адарда, труба ол ло жеринде артып калган. Семен десе мыны көрүп, отурган наблюдательдин көксине келиштире, трубанын жарым метр кирези алды төмөн адып ийди. Тирү арткан наблюдатель бар болзо, катап көрүнөрин кетеп отурганча, бистинг снаряд ол жабынчыны жара согуп барды.

— Жакылта бүткен. Эмди барарга да кем жок — деп, Семен нөкөрине айтты. — Ого үзеери соокко чыдап отуарар арга жок, эмеш кыймыктанар керек. Же бу ла тушта уулдардын үсти төбөн өштүнүн снарядтары төгүлө берди. Снайперлердин отурган жерин өштүлөрсөскени жарт. Качып барар керек, же бу көкө түштин бойында көрүнбей өдөр до арга жок. Андый да болзо барар деп жатканча, Колесниковты шыркалап ийген. Тартыков нөкөрине тургуза ла тагышкак салала, жылгажактап туруп, жарылган снарядтын орозына једип алдылар. Анда эмеш јадар керек болгон, же эрү састын суузы сызылып чыгып келерде, јадар, јажынар арга жок, онон ары жылгылады. Кар да терен, сууга да өткилеген, ого үзеери шыркалу нөкөрин жүктенип алган, жылга коркушту күч болгон.

Снайперлердин айалгазын Николенконын взводындагы нөкөрлөрү көрүп ийгендер. Отделениенин командири сержант Жеребцов тур-

гуза ла болушка барган. Отделение барып јатканча, Тартыковты база шыркалап ийген, је ол јүткүгенче ле... Анайып, уулдар снайпер нөкөрлөрин актан чыгара сүүртеп, агаштыг ортозына јажына бергендер. Мында Жеребцов бойы база јенгил шыржаладып ийген.

Шыркалу уулдарды сабатка јетиргендер, је олор оион ары тыл јаар барарынан чек мойноп ийгендер. Анайып, 1943 жылда 5 майда Семен Тартыков ло Михаил Колесников јуучыл најаыларыла кожо Курск јаар барып јаткандар. Олорло коштой сержант Жеребцов база бойыннын отделениезинин бажында барып јатты. Ротанын кожончызы — Михаил Шленов кожонын чөйлөтөт.

Көп саба јуучылдардын төжинде јуучыл кайралдар јалтыражат. Олордын тоозында чечен адышту снайперлер — Семен Тартыков ло Михаил Колесников.

4. ОТ-ЈАЛБЫШТУ БУЛУНДА

1943 жыл, июнь ай. Кочкор айдын корон соокторында јууда болгон улуска эмди јайдын изү күндери јаап јыргал ине. Чындап та, јаманды көрбөгөн кижиле, јарашты јакшы ондоп болбос дежетен, ол чып ла чыл деп бодойдым. Бу түби јок чанжыр тенери, учы көрүнбөс кыралар, јаап јалбыракту јажыл, јараш агаштар, а андагы куштардын кожондоры... Чындап та, бу Курсктын јеринде ол тоорчык деген боро кушкаштын жүзүн-јүүрлөп сымбыскылап отурганын кижиле кайкап угар.

Түште изү — уулдар үренип ле амырап јат. Түнде серүүн — тан ажыра иште: траншеялар казып, ДОТ-тор, ДЗОТ-тор тудуп, танктар өдүп болбос эдил терең јуукалар казып, өштүлөр јанын атакту эмиктерле бастыра бектеп турганыс. Айландыра кайкамчылу тымык. Чек ле јуу јок чемедей... Је мындыј тымыкта база јакшы јок дежи, солдаттар бойлорыннын ортозында кандый ла јаап јеткер болорын сезип тургандар.

Гитлер бойыннын черүзин јангы техникала «Тигрлерле», «Пантераларла», «Фердинандтарла» јепсегени керегинде бис билгенис. Андый танктардын маңдайыннын калыны 22 сантиметр ангылу болоттон эдилген, онын уйан јери кардында, кап-туура бурулганда — кабыргазында, је тамажын үзе адып ийзег, маңтап болбой, ол ло јерине айланыжа берер деп билип, бис олорло тартыжарына белетенип турганыс. Бистин үстибисле танктарды канча катап божотподы деер. Уулдар гранаталар, күйгүр чейинтилү болуштоптор мергедееринне көп тазыгу өткөндөр.

Баштапкы батальондо «талдама адаачылар» деген группа төзөлгөн. Оны эмди ады јарлу снайпер, сфрейтор Семен Тартыков башкар-

ган. Экинчи батальондо дезе, андый группаны Семеннын нокөри Михаил Колесников баштаган. Олорго көрүжип, дивизиянын бастыра полкаторында талдама адаачылардын группалары төзөлгөн.

Олор жаңыс ла чечен адарына таскаду алган эмес, анайда ок өштүн канайда шиндейтеинине, бойын өштүге билдирбес эдип каңайда жажыратанына, өштүнн техниказын чечен адышла канайып стройдон чыгаратанына үренгендер.

Бир катап Тартыков уулдарды снайпердин адыжына үредип гурарда, дивизиянын командири генерал А. Д. Румянцев базып келген. Ефрейтор Тартыков бут бажына тура жүгүреле, доклад берген.

— Снайперлерге танк не керек? — деп, чаазында журап салган «тигрдин» сүр-көберин көрүп, генерал сураган.

— Жакшы снайпер тигрлерле де тартыжар аргалу — деп, Тартыков каруу берген.

— Канайыл?.. Бешадар пушка эмес ине?

— Көрөтөн тежигине атса, механик-водитель божоор. Оптический прицелге атса — сокор артар... Пушказынын эмезе пулемедынын тозыне шаашкактай атса, база жакшы — деп, Тартыков айтты.

— Бисте гранаталар ла күйгүр чейинтилу болуштоптор база бар.

Олорды да жакшы тузаланып билер керек ине — деп, бир уул кошты.

— Сен сүрөкей уул ошкожың, кайда жуулаштың? — деп, генерал Тартыков жаар көрүп, сурады.

Генерал Румянцев дивизияга май айда келген. Онын учун Тартыковты снайпер деп билбеген. Же оныла кожо жүрген политотделдин начальниги полковник П. Д. Котов Тартыковты жакшы билетен.

— Бу ефрейтор Тартыков. Дивизияда эн артык снайпер — деп, ол генералга жартады.

— Андый болгондо, ол ненин учун передовойдо эмес? — деп полковниктен сураган.

Удаган жоктон лейтенант Кижанкинге башкарткан снайперлер он үчинчи армиянын корулап турган баштапкы линиязына баргандар. Ол тушта Тартыковтын ла Колесниковтын ады-жолы катап ла армиянын газединде жарлала бердилер.

Сержант Жеребцов наязына жолугала сураган:

— Же керектер кандый?

— Коомой, жүк ле тогус немец — деп, онызы каруу берген.

...5 июльдин түниинде бистин дивизияны корулапарынын экинчи линиязына жууктаткан. Же Малоархангельск жаар ол күнде тын согулта болбогон. Поньри станциянын түштүк жанында, бистин частытын корулунып турган јеринде, тын табарулар 8 июльда башталган.

Немецтер 1-кы Май деп журттын одожынан озо баштап 12, онон 18 танкту атаканы баштаарда, Кижанкиннин группазы танктарды

өткүрүп ийеле, пехотазын десе автоматтардын, пулеметтордун ады-
жыла жерге жаба басып ийгендер. Чике адышта турган бистин бата-
реялар десе, траншеяны өдүп барган танктарды удураткалатуу
адышла уткыгандар. Анайып, сегиз танк, жарча чылап, жалбырада ат-
тырткан кийинде, арткандарына ойто качып барарга келишкен. Же
Кижанкиндин уулдары гранаталарла, күйгүр чейинтилү болуштоптор-
ло база үч танкты өртөп ийдилер. Арткан танктарынын кийининен ары
ас-мас немецтер акта жаткан жерлеринен туруп, качып жүгүрүшкөндөр.

9 ла 10 июльда бистин дивизияга өштүнүн канча катап эткен
коркушту тын согушталарына удурлажарга келишкен. Бу от-калаптуу
жууларда баштапкы батальонун командири гвардиянын капитаны
А. П. Жуков, онын заместители гвардиянын капитаны Н. Д. Козья-
ков кайкамчылуу тартышып, кайран иит жүрүмүн бергени учун, оло-
го Советский Союзтун Геройы деген ат-нере адалган. Анда ок лейте-
нант В. М. Большаков ДЗОТ-тын пулеметтон адып турган амбразура-
зын бойынын төжиле туй бектеп, Матросовтын ат-черелү жалтанба-
зын катап көргүстү.

Бу жууларда Семен Тартыков өштүлөрдүн 16 жуучылы, Михаил
Колесников он экүзүн өлтүрө атышкандары учун экилеси «За боевые за-
слуги» медальдарла кайралдаткан.

Ол тушта өштүлөр Поныри станциянын жанында, жаңыс ла бис-
тин 4-чи гвардейский дивизиянын тартышкан жеринде, өлгөндөрилө,
шыркалаткандарыла каттай 1070 солдат ла офицер, 220 танк ла само-
ходный орудие, 71 тегин орудие, 177 автомашина жыйыткан.

От-жалбышту булунда жалтанбас гвардеецтер «өлбө дө, өштүн
өткүрбөс» деген ээжи айынча жуулашып, болот кайылып турган от-
жалбыштын ортозындагы тартыжуда, жана баспазын база катап көр-
гүстилер. Олор 15 июльда, он үчинчи армиянын черүзиле кожо По-
ныри, Юльховатки журттардын жанынан өштүлөрдүн темир куйагын
оодо согуш, кайра Күнбадын жаар сүрүп, токтомы жогынап барганын
бис эмди билерис. Же жаан жүнүлөр, жалтанбас ат-черелү керектер көн-
дөлгөнүн бойы болбозы жарт. Алдынан бери жуулашкан жаан ченемел-
дү солдаттардын ла офицерлердин жозогу, үредүзи, амыр-чылаазыны
жок агитаторлордун, комсомол ла партийный организациялардын
качыларынын, политишчилердин эрчимдү ижи — ончозы бистин жуу-
чылдарга жаан ийде-күч берип турган.

«Па разгром врага» деп фронтовой газетте (106 №, 23. 8. 43 ж.)
«Ичкерлеш жууларда мен канайда жуулаштым» деген бажалыктуу кор-
респонденция жаралган. Ол материал ефрейтор Семен Тартыковтын
айткан куучыны айынча бичилген: «Өштүлөр адып турган ачык жер-
лерди өткөндө кыска-кыска, же сүрөкөй түргөн, жүгүрүккө барып, жада
түжүп, жада түшкөн кийинде, тургуза ла алыс жер жаар эмезе снаряд-

тын, бомбанын түшкен ойдыгы жаар жажынып жыла берер керек. Онон, «ойто ло анайып жүгүрүп, жеткөрлү жерди өдө бередим». Онон ары Семен Тартыков өштүлөрдүн траншеязындагы тартыжу керегинде ле олордын пулеметчиктерин, наблюдательдерин, корректировщиктерин канайда кетежип, таап, адып турганы керегинде бичиген.

Семен Тартыковтын куучынын солдаттар сүрекей жылбиркеп кычыргандар. Ненин учун десе, Семен ол тушта ады жарлу снайпер, канча жууларда болгон жалтанбас жуучыл гвардеец болгон. Онын үрөткөн, таскаткан чөккөрлөри бойлоры да эмди жаан ченемелдү жуучылдар болгылап калган.

Бир катап полк Малые Бобрики деп журтты жайымдаарынз жуучыл жакару алган. Же өштүлөрдүн пулеметторы ла алты стволду минометторы бистинг черүге ичкерлеп барарына сүрекей буудак эди турган. Анайдарда олорды жоголторына гвардиянын сержанты Жеребцовко жакылта берилген. Семен Тартыков ло бир канча талдама адаачылар, бистинг пушкалардын адыжыла тузаланып, өштүлөрдүн пулеметторы тургузылган жерлер жаар өнгөлөп туруп жууктап алгандар. Анайып, адышкыр уулдардын огынан үч пулеметтик ла бир минометтин батарялары базылды. Ол күн 12-чи гвардейский полк Маслово, Красная Горка, Лодырево, Гремячево, Малые Бобрики журттар ла Хитровский хуторды жайымдагандар.

Артиллериянын начальниги гвардиянын капитаны Александроз десе он солдатту, эки орудиелү Гремячево журтка ман бажында кире коноло, сакыбаган жанына орудиелеринен аткылап туруп, коркушту түймөсөн эткен. Акту бойы пистолетле төрт фашистти жыга аткан. Мынайып турганча младший лейтенант Аксеновтын подразделенияси олорго жедижип, деремнени жайымдаарына болушкан.

Великий Сабир деп журттын жанында база тын жуулар болгон. Ол жууларда гвардиянын сержанты Жеребцовтын отделениеси база ла өштүн артиллериязынын расчедын жоголторына жакылта алган. Жык ла караңуй түнде уулдар табыш жогынан өштүн тылы жаар өдүт алгандар. Анайып, ажындыра жөптөжи алган сигнал-ракета аайынча снайперлер — Семен Тартыков, Михаил Колесников, Андрей Солодовников кетеп алган өштүлөрдү кенетийин жыга адып баштагандар.

Гвардеецтер тургузылган жакылтаны бүдүргөн. Качып бараткан автомашиналу немецтерди тозуп алала, Тартыков баштапкы машинанын шоферын өлтүрө адып ийерде, рядовой Медведев десе автоматла солдаттарын жыга аткылаган. 3 автомашинада штабтын документтери ле жуучыл жөбжөлөри болгон. Онын жааны болгон майор база өлтүрткен. Гвардиянын ефрейторы Семен Тартыков база катап «За боевые заслуги» медалыла кайралдаткан.

5. ДНЕПРДЕ

Орел ло Курск городтордын ортозында «от-жалбышту булун» деп адалган калатту жуулардын кийинде Гитлердин черүзи ондонын болбой, Күнбадыш жаар кайралап барып жаткан. Же олор токтокты таадыра да алган болзо, Украинанын телкем чөлдөрүн кечире жайканып аккан жаан Днепр сууга тын ижешип тургандар. Олор ол суунын он жанында коруланатан коркушту тын жазалдар белетеп, Советтердин черүзүн бого токтодоло, Курсктын өчин алып, ойто Москвага жедерис деп, бойынын черүзүн ижсидирип тургандар.

Өштүлөрдү истешип барып жаткан генерал Пуховтын 13-чи армиясы немецтерге токтой түжүп, удуга согулта эдерине жай бербей, Днепрге өштүлөрдөн озо једип баргандар. 21 сентябрьда 1943 жылда 70-чи дивизиянын гвардеецтери Днепрди Теремцы, Домайтово деп јерлерден кечип чыга бергендер. 22 сентябрьда десе сегис јерден кечү эделе, бистин армия бүткүлүнче Днепрди штурмовать эдип баштаган. Төртинчи гвардейский дивизия Днепрдин он жанында Губин деп јурт жаар ууланып барар учурлу болгон. Же өштү артиллерияны ла авиацияны тузаланып, бистин черүге удуга коркушту тын согулта эдип турган. Анайып, 3 октябрьда бистин гвардейский дивизия Губин јуртты ла Дуброва, Новый Двор деп хуторлорды жайымдаган.

Бистин дивизияга ичкерлеп барардан озо, тургуза ла «тил» табар керек болгон. Бу јакылтаны бүдүрөрин 9-чы полктыг эн артык кайучылы ефрейтор Копытов башкарган.

«Тил» табары жанынан жаан ченемелдү кайучылар өнгүлөрдин тылы жаар өдүп алала, олордын кийин жанынан кайра келер планду баргандар. Андый шүүлте јастыра болбоды. Штаб турган блиндажты билип алган кийинде, телефоннын сабактарын кезе соккон ло бөй-ынча, гранатаны эжиктен ээчий-десчий кийдире чачып ийеле, эки уул кире конгон. Арткандары — карууда. Алча-мынча болголокто, Копытов ло Клопов бир немецти алып чыктылар. Онон арыгызы аткакту эмиктердин алдынан өдүп, эзен-амыр айрылып чыгары болгон. Же эпчил уулдар бу да јеткерди јенип чыккандар. Эжелген немец жаан јамылу болгон дешкен. Ого үзсери жаан учурлу документтер де эжелгендер.

Кандый да уур айлгада јалтанбаган, јана баспаган, көп каттап сүрекей керектү «тилдер» тапкандары ла бу Днепр суунын он жагындагы жуучыл керектери учун, Копытовко ло Клоповко Советский Союзтын Геройы деген ат-нере адалды.

Учинчи ротанын командири (алдында взводтын командири болгон) гвардиянын лейтенанты П. Ф. Николенко, гвардиянын старший сержанты И. И. Жерсбцов, гвардиянын ефрейторы С. В. Тартыков ла бөскөлөри де јакшы жуулашкан деп темдектелгендер.

6 октябрда Губин јуртты ойто јуулап аларга јүткип, немецтер атакага көдүрилгендер. Учунда колдомдош тартыжу башталган. Карын, Жеребцовтын взводы өйлү-өйинде болуш эткенинен улам, өштүлөр 32 солдадын өлтүртеле, кайралап качкандар. Же Николенконын ротазы оморды сүрүшкенче барып јадала, артиллериянын адыжына бастырып, ичкерлеп болбой јада берген.

— Сержант Шалавин, меге келзин — деп, Николенко јаткан уулдар ажыра кычырган.

Сержант уккан ла бойынча тап эдип јүгүрп, октон јажынып, лейтенанттын јанына јеткен.

— Көрзөн, ол агаштын кырындагы эки пушка биске чек ле өрө көдүрилерге бербей јат. Оны јоголтор керек — деп, лейтенант айткан.

— Көрдим! — деп, терлү јүзин јениле арчып, Шалавин каруу берген.

— Тартыковты кожуп ал!

— Билдим!

Ол јуу керегинде Николенко кийинде мынайда куучындаран: «Шалавин барган кийинде сүру ла јок. Качашкан чылап, өштүнн пушкалары биске баш та көдүрер арга бербей јат. Батальоннын командирн өлүп калды. Шыркалаткан да, өлгөн дө улустын тоозы көптөп барат. Немецтердин пушкалары атканча ла. Мындый айалгада кажы ла минут часка бодолор. Уулдар кайда? Канайып јетпеди эмеш? Јадар да арга јок, атакага да көдүрилер арга јок. Кенетийин немецтердин пушкалары экилези адыжын токтодып ийдилер. Батальонды атакага көдүргөм Јуучылдарым ас та болзо, өштүнн позициясын алып ийгенис.

Көрзөбис, пушкаларды Тартыков ло Шалавин немецтердин кийиннен ары буруп алган аткылап турган эптир. Ба-та-а! Бисти, десант-никтер болотон улусты, өштүнн тылында онын јуу-јепселиле тузалалар эдип үрөткөн таскаду мында кандый јакшы келишкен деер. Немецтердин снарядтарын үзе адып божоткон кийинде, Шалавин өштүлөрдн расчедын канайда өлтүргени керегинде доклад берген. Омор билдирбенин јууктап алала, эки пушканын расчедын үлежи алган эптир. Озо баштап — наводчигин, командирин, омон артканда-рын аткылаган.

Ол пушкаларды эртелей де јоголтор арга болгон ине. Комбат өлгөн кийинде, уулдар мени тообос болор деп, бойым эмеш иженбей турган болгом. Карын, андый учурал болбоды. Бүгүн тогус атакага удурлажарга келишти. Уулдар јана баспаган. Молодцы!» — деп, Николенко уур үшкүрп, куучынын божотты.

База ла немецтер келип јатты. «Эмди коруланып ла јуулажар керек. Ок-тарыны чеберлеер. Тылдан болуш желгенче, бир де алтам

жана баспай тартыжар» — деп, Николенко бойында тыг саап-нып алды.

...Одус эки, одус үч... — деп, аткан ла сайын Семен Тартыков коштой јаткан отделениенин командирине Шалавинге тоолоп турды.

— Ке-ей! Воздух! — деген кыйгы утулды. Је бу команда болбогон до болзо, өштүлердин самолеттору күүлеп-күркүрөп, өлүмдү кыжын бистинг үстибис төөн уруп турганына кижн канайып чыдаар. Ол граната жөберлү жаан эмес бомбаларды торт ло быырада төгүп турган. Қойу кара ыш салкын аайынча јайылып барган кийинде Шалавин көрзө, Семен Тартыков көңкөрө јыгылып калган јадыры. Јүгүрип барала, аңдаңдыра тартарда, кан да көрүнбес, тыныжы да билдирбес болгон. Је Шалавин нөкөрин силкип јадып тыңдаңдырып алган. Семен тыг коштузия алган болуптыр. Онын учун эртезинде ле саибат јаар аткарып ийгендер.

Бу јууларда јалтанбазын көргүскөн јуучылдарга, ол тоодо ротанын командири гвардиянын лейтенанты Николенкого — Советский Союзтын Геройы, старший сержант Жеребцовко — Кызыл Мааны орден, ефрейтор Тартыковко «За отвагу» медаль бергендер.

Губин јуртты алдыртып ийген кийинде өштүлер чек атыланып чыккан. Олорго болужарга јетинчи тапковый ла 389-чы стрелковый дивизиялар келген. Олордын атаказына чыдажып болбой, бистинг черү, ол тоодо 2-чи батальон деременин кўпчыгыш јаказына чыккан.

Мындай куч айалганы көрүп тура, полктын командири болунка гвардиянын капитаны Кутовойдын баштапкы батальонын ла резервтеги автоматчиктердин ротазын берген. Автоматчиктер өштүлерди билдирбенин он јанынан эбирип өдөлө, тууразынан кату согулта эткен. Анайып, үч жаңдай капсап келеристе, немецтер јуулашкан јерде үч јўске шыдар солдаттарын таштап, качып баргылаган.

15-чи полк өштүлерди сүрүшкенче барып јада, 4 октябрьда Дятки деп јуртты јайымдаган. Бу полк дивизиянын өскө частьтарынан 10—12 беристеге озолой берген учун, 6 октябрьга јетире арткан частьтарды сакып, анда коруланып тура берген. Ол күндерде немецтер јети катап коркушту тыг согулта эткен, је бистинг гвардеецтер чыдашкан. Кийиндеги полкторго ичкери барар арга чек јок болгон учун, комдив 15-чи полкты ойто Губин јуртка јетире кайралазып деп јакару берген.

Кайралап турган полктын черүзине өштүлер јаба једижил, кором-јы этпезин деп, өштүлердин јолын тозорына гвардиянын старший лейтенанты Бастратовтын ротазын артырган болгон. Бу рота агашту јерди биллир тузаланып, өштүлерге билдирлү согулта эткен. Шак анайда, Бастратовтын ротазы ичкерлеп барар арга бербегенинин шылтында, полк јўк ле он бир кижн јылыйтып, јангы рубежке једип алган.

Бу жуулар учун автоматчиктердин ротазынын командирине, гвардиянын старший лейтенанты Г. Ф. Бастратовко Советский Союзтун Геройы деген ат-нере адалган. Анзйда ок геройдын ат-нереги 15-чи полктын командирине, гвардиянын подполковниги Я. А. Беренбоймга (блгн кийинде) адалган.

Днепрдин ол жанындагы плацдармда бистин дивизия 1943 жылда 7 ноябрьга жетире турган. 8 ноябрьда десе катап ла ичкерлеп барар согушка кчккн.

Плацдармдагы ат-нерелү жуулар учун 2340 кижн Ада-Төрблстин ордендери, медалдарыла кайралдаткан. Ол тоодо беш кижн — Советский Союзтун Геройы.

4-чи гвардейский десантный дивизия Днепр суунун ол жанындагы кату жууларда бштүлерди оодо согуп барып жада, Овруч городты жайымдаган. Онын учун бистин дивизия «Овручевский» деп адалган. Ол жнгү 18 ноябрьда 1943 жылда болгон. 19 ноябрьда десе Москва бистин жнгү учун салют берген.

6. ЭКИ БААТЫР

1944 жылдын баштапкы күндеринде бистин 4-чи гвардейский дивизия Овруч городто турган. Анда жаны техника, кийим-тудум, октары, жуучылар алып, келер жууларга белстенип турганыс.

Амырап ла эмденип алган Семен Тартыков база бойынын төрөл билезиндий нөкөрлөрине, 12-чи гвардейский полкко келди. Ол жаан ченемелдү жуучыл, келген ле тарыйып комсомол нөкөрлөрине кожо жаны келген солдаттарды жууга белестерине болужа берген.

Он учинчи армия декабрьдын учында кату жууларды женип барганы айас, Коростень, Новгород-Волынский, Житомир, Бердичев ле Беля Церковь городторды жайымдаарында турушкан. Оштүлөр бистин от-калапту согултабыска чыдажып болбой, күнбадыш жаар там ла тескерлеп барып жаткан. Же ол ок бйдө немецкий командование тылдагы черүзин жуунадып, бистин черүни ойто Днепрдин сол жаны жаар чачып ийерге иженип турган.

Анайып, жаны келген он пехотный, эки танковый дивизиянын шылтузында, немецтер Касатин, Жашков деп жерлерде бистин черүгетин согулта эткен. Бистин черүге ичкерлежин токтодоло, кезик журтардан эмеш кайралаарга да келишкен. Оштүлөр Киевти аларга санган болгон, же Житомирди бдүп болбой, анда ла токтой бергендер.

Бистин дивизия эмди 2-чи Украинский фронто берилген. Түнүтүжи маршла барала, 26 январьдын ачу-корон соогында Сабаровка, Княжья Криница, Ивахны ла Лукашовка деп журттардын жанында коруланып жадып ийгенис. Алтайдан барган 232-чи стрелковый дивизия

зия десе канча коноктын туркунына баштүлөрдүн танковый атакаларын кайра согуп, Киев жаар баратан жолды кечире кезе туруп, баштү-нин табаруларына удурлажарын алган.

— Танктар! — деп, 5-чи батареянын командири гвардиянын лейтенанты Климов озо ло баштап команда берген. Күдүрди өрө «тигрлер» келип жатканын көрүп, уулдардын жүрөктөрү тош чылап тоңо бергендей билдирген. Бу жууда орудиединг наводчиги Вершинин бастыра расчоттоң сок жаңыскан шыркалу артып калала, беш «тигрди» өртөй аткан. Арткандары 8-чи батарея жаар уулангандар. Анда ололды гвардиянын старший лейтенанты Ляшенко, гвардиянын старший лейтенанты Миндубаев башкарган 76 ла 45 миллиметр калибрлү пушкарлардын батареялары жалтаныш жогынан адышла уткыгандар.

— Экинчи орудиеге! — деп, Кадыр Миндубаев кыйгырган.

Je экинчи орудие калганчы катап адала, снаряд жок туруп калды.

— Снаряд кайда?

— Снаряд жок!

— Гранаталар алып, берн жадыгар! — деп, Кадыр жакару берди.

«Тигрлер» база ла желгилеп жатты. Бу ла тушта уулдардын кийинде автомашинанын күүлөсүн угулды.

— Снарядтар! — деп, Кадыр «ЗИС-5» танмалу автомашинанын көрүп, сүүнгөсүнө тура жүгүрүп, кыйгырды.

Снарядтар тартып экелген лейтенант Г. В. Понамарев бойы пушканы октойло, база бир танкты өртөй адып ийген.

— Окто ло! — деп, шыркалу жаткан Миндубаев Кадыр команда берди.

Анайып, экинчи танк тура түшти. Танктын экипажы чыгара калыгылап келерде, шофер Акулич ололды автоматла жага аткылап ийген.

Шыркалу уулдарды машинага салала, «ЗИС-5» танмалу автомашини бу от-жалбыштын ортозынан чыгып, жүре берди.

Ол тушта гвардиянын старший лейтенанты Ляшенконын батареясы адышканча болгон. Эниргери, качан батареяда бир де пушка артпаган кийинде, Ляшенко тирү арткан артиллерист уулдарын жууп адала, баштапкы батальонго кожула берген.

27 январьда эртен тура 5 частан ала кере-түжүне тартыжу токтобогон. Удура-тедире атакага көдүрилип, ондор тоолу танктарлу, ол ок өйдө кейден ле жерден жөмөлтөлү тартыжуда эки жанынан чыгым сүрекей тын болгон. Je бистинг уулдар тескерелебегендер.

...Советский Союзтын Геройы гвардиянын старший лейтенанты Пиколениконын ротазы танктар келгедий серемжилү жерде коруланар жууга белетенип турган. Адыжар-жуулажар жерди эртелеп белетеерине гвардеецтерди менгедип турган.

— Же керек кандый, гвардеецтер? Чыдажып болорус па? — деп, түбү тайыс окопторды көрүп, Жеребцовтын взводунун уулдарынан сураган.

— Гвардеецтер качып билбес улус — деп, сержант каруу берген.

— Чыдажарыс! — деп, Семен Тартыков айтты.

— Слерде не болзын. Жууда болбогон нөкөрлөрдөн эмеш аланзын жадым. Олорго болужар керек. Лукашовкадагы жуунун табыжын угуп тураар ба? Ол удабас биске де једип келерден маат јок. Капшай белетенер керек, нөкөрлөр.

Тартыков бойыннын герой командиринин куучынын угуп, айалга андый ла јакшы эмес деп сананып отурды.

Кенетийин јетире јазалбаган позициянын үстинде снарядтардын сыгыртулу шуулажы ла јарылган күзүрти угулды.

— Танктар! — деп, наблюдатель кыйгырды.

— Жууга белетенигер! — деп, Жеребцов команда берди.

— Аппагар! Эмеш жууктадып алыгар! — деп, Николенко кыйгырды.

Көрөр болзо, танктар ман бажында аткылап, кийин јаныстан келгилеп јатты. Анда гвардиянын лейтенанты Косименконын 2 батареязы турган. Олор десе пушкаларын күнчыгыш јаар 180 градуска бурыйла, бштүлердин танктарыла удурлажып баштагандар. Керектин уянын Николенко билген.

— Жеребцов! — деп, сержантты кычырып алала, — тургуза ла ол јырыткыннын ол јанына барып, танктарды тозуп алар керек — деди. Онон Косименконын батареязы јаар көрүп турза, үч танкты өртөй аткылап ийген эмитер. «Қалак, өткүрип ийст эмеш пе» деп сананды.

Бу ла өйдө јолды өрө база танктар келгилеп јатты. Танктарды ээчий бронетранспортерлор, олордын кийнинен солдаттар отургузып алган автомашиналар.

— Гранаталар белетеп алыгар! Бронебойщиктер, белең болыгар! — деп, Николенко команда берди.

Танктар көндүрө ле 3-чи рота јаар келгилеп јатты. Же олорды полковой ла батальонный артиллерия база самтырадып ок турды. Кажы бирүзинен кара ыш чөйиле берет, онон от-јалбыш оодо теел чыгат. Арткандары пушкаларынан ла пулеметторынан ман бажында үзүк јогынан аткылап, келип јаткылады. Бистин де адыш тын. Андый ок-калаптын ортозындагы кижиге команда да лаптап угар арга јок. Же кажы ла солдат, кажы ла расчет бойыннын задачазын јакшы билип, таң алдынан ла тартышкылап турган.

Жеребцов уулдарын байагы танктар тозотон јерге јетирип алала, кажы ла солдат бойына эптү јер таап, белетенип алзын деп јакарган. Колпулеметтин јерин јарадып көргөн кийинде, бойыннын кару нөкөри снайпер Семен Тартыковтын белетеп алган јерине келди.

— Молодец, Семен! — деп, пѳкѳрининг белететип алтапын кѳрѳлѳ, коштой јада берди. Семен дезе жирме беш, жирме алты... деп снайперский мылтыгыла жыга аткан ѳштѳлерин тоолоп јатты.

Озологон танк уулдардын алды јанынан чыга ла конды. Бистин пулеметчик дезе олордын пехотазын танктан кезе согуп ийерге турганча, танк пулемет јаар ууланды. Жеребцов противотанковый гранатаны чачып ийерде, кѳзѳрт ле эткен. Танк тура берди, је пулемедыла атканча ла... Анайтканда, Жеребцов экинчи гранатаны чачты. Танк озо баштап јык ла кара ышла ороло берген, онон коркушту тын кѳзѳрттин кийнинде (ичиндеги снарядтары јара тееп ийген) кызыл јалбышка јаладып тура калды.

Кийиндеги танктар база ла Жеребцовтын взводы јаар келгилеп јатты. Жеребцов бир танкка удур барып, противотанковый гранатаны чачкан ајас, јада тѳшкен. Је кара ыш таркай берген кийинде Семен кѳрѳѳ, кару најызы Иван Жеребцов ѳлѳп калган јатты.

— Ох, кѳрмѳс ѳтпѳзин! Мында ла артарын! — деп, Семен Тартыков кезе тиштенген тижѳ ѳткѳре айдала, противотанковый эки гранатаны колына алды. Шыркалу колында чине јок немедий билдирет. «Калак, чачып болбой каладым эмеш пе» деп санаарда, јѳреги јымырай берди. Танкка удур тѳрген јѳгѳре берсин деер болзо, эки буды чек бастырбас. Андый ла болзо, уур буттарын араайынан кѳдѳрин танкка удур барган. Танк јаба јууктап келеткен. Онын темир табажы, соок болот бѳдужѳ коркушту... Је бир алтам, экинчи, ѳчинчи, калганчы! Бир гранатаны удур чачала, экинчизин тудунганча танктын гусеницазынын алдына жыгыла берген.

Алтай јуучыл Семен Тартыков, бойынын јипт јѳрѳмин де кыскапбай, улу јенѳ учун, кару јуучыл најызы Иван Жеребцов чылап ѳк, ѳштѳлерди ѳткѳрбей, јапа баспай, јалтанбай Ада-Тѳрѳлине агару тынын берип салды.

...Лукашовканын јанында бистин дивизия эки ле коноктын туркунына ѳткѳн јууда ѳштѳнин 74 танкын, 1200-ке шыдар солдадыч, 9 автомашинназын, 4 бронетранспортеры, 3 бронемашинназын ла ѳскѳ ѳѳ кѳп тоолу јуучыл јепселдерин јоголткон.

Бу участокто ѳштѳлер бистин черѳин кайра чачарга сѳрекей албаданган. Камык черѳзин, јуучыл техниказын карамы јогынан тоозы јок атакаларга ийгилеп те турза, 4—5 беристеден артык ичкерлеп болбоды. 4-чи гвардейский десантный дивизия Юшковцы, Лукашовка јурттарла ѳткѳн коруланар линиязынан бир де алтам кайра баспаган.

«Бир де алтам кайра баспас» — деген чертенижин гвардеецтер учына јетире чокум бѳдѳргендер. Олордын кажызы ла — рядовой солдат та болзын, офицер, генерал да болзын бойынын јалтанбазын, ат-нерелѳ јуучылын кѳргѳскендер. Јаңыс ла бу Лукашовкада болгон

жууларда дивизиянын эң артык 1369 жуучылына ороонустын бийик кайралдары берилген. Ол тоодо гвардиянын старший сержанты Иван Иванович Жеребцовко ло гвардиянын ефрейторы Семен Владимирович Тартыковко Төрблстин эң бийик ат-перези — Советский Союз-тын Геройынын ады адалган.

Степан Сарыг-Оол

ОТ КОСТУ АБРАЛАР

Ол бйдө Тува ичинде жүзүн-жүүр солун-субурлар ла сан башка куучындар күнүн ле көптөп, журттан журтка, оостон ооско көчүп жүргенин жаан улус сүрекей жакшы билер. Эң баштап Саган-каан деп орус каан япондордын Ыпын-каан деп каанына удурлажа жуу баштаганы керегинде угулган...

Жылдарды ээний жылдар өдүп турган. Ошон бистинг өзөктөргө та кайдаг да жаан солун табыш учуп келди, ончо ороондордын каандары биригеле, немецтордун Ырбан-каан деп каанына табару эткиледди дел угулды. Ол жылдарда жуу-чак бастыра телекейди туй алды. Же бис ол тужында оны билген бедис? Жок.

Бир канча жылдын бажында орустар эки жара, кызылдарга ла актарга бблинеле, бой-бойлорыла жуулашкылап туру деп солун табыш келди. Улус кайкап, түймеже берди. Олордын көп сабазы туйказынан шымыранып, «Кызылдар бай улусла жуулашкылайт, ол байлардын ээлеген жерлерин, малын ла алкы-жөбжөзин блаап алала, жоктулардын колына табыштырар» — деп айдышты. Оскөлөрн десе кызылдарды жамандап, «Кызылдар келзе, бистинг жөбрен бйдөг бери жангап келген жангыс базылар» — деп кыйгырышты. Же саат болбой, албатынын жадын-жүрүми сыранай кубула берерин кызылдардын нажалары да, бшүлери де јарт сескилей берди.

Жадын-жүрүмди жаныртаачы ой Туванын тууларына ла кобы-жиктерине түрген канатту шонкордый учуп келселе, күкүрт кептү күркүрей берди. Оны уккан тува албаты чөрчөктөгн баатыр онкош өрө туруп, кырлу мылтыгын жүктенеле, эрјине адына мине сокты. Бистинг ортобыста неме керектебей жүргедий кижн јок болды. Ончозы, үй улус ла оок балдар да база өдүп турган керектерди ондоорго, кара ла ак онди ылгаштырып билерге кичеенгиледи... Анайып, бистинг де јерге гражданокий жуу келди.

Ол жууынг учы кандый болгонун слер билернгер. Јокту малчылар бойлорынын чындык улузын Уйуктагы Кара-Ыйаш деген журтка албатынын чыгартулу улузынын баштапкы жуунына ийгиледи. Андый

жок жуундар Хем-Белдирде, (эмдиги Кызыл городто) Суг-Бажында ла тува албатынын баштапкы Улу хуралы өткөн Элгес деген журтта болды.

Аратнам (араттардын албаты партиязы) ла Идернам (жашоо-революционный союзы) — шак ла озор жокту туваларды байларга удурлажа тартыжуга кодоуре, женуге экелгиледи.

Оштүлөр жана базар күүндери жок болуп, Хемчикте албатынын жаңына удурлажа түймөсөн чыгардылар. Албаты ол өштүлөрдү «сумнактар» деп адады, ненин учун десе озордын отрядтарын кандый да Сумнак деп эдо башкарып турган. Же тува албаты бастыра сумнактарды коскорып салды.

База беш жыл өткөн кийинде, жирме тогус жылда, бис феодалдарды жоголтын, жегубисти учына жетирдис. Бу ойдо бис улу айылдажыстын карындаштык колына тайанып турганыс. Орустар биске жаңы жүрүмдү тозооринде не не болужын жетирип тургандар...

Ол ойдо мен оогош уул болгом. Андый да болзо, жаан улустын кийинде артпаска кичеенетем, колымлаээр жажына жедип, атка минеле, шонкордын учужынан түргөн мантадар күүндү болуп жүрөтөм. Айла бу күүн-санаамнын шылтагып жартабаза да, билерге күч эмес. Мен кичинек туужымда ада-энемнен оокус арткам. Менде жадар жер де, жипир курсак та жок болгон. Ачана, соок ло карануй менен качан да айрылбайтан.

Шак ла бу тушта айыл-журттарга сан башка солун табыштар таркай берди. Озор та кемнен чыгып турган болбогой, билбесим. Же андый да болзо, болор-болбос немелер керегинде куучындарла бисти кара сапаалу улус коркыдып турган деп бодойдым. Изю жайгы күндөрдө каңылажып учатан жапшычак чымалдардый солундар менин де кулагыма жедип угулган. Жемшиктердин жолыла орус жерден бис жаар кандый да от коосту абралар күүлөжип келгилейт, озорго туштаган кижин олобой калбас деп коркушту куучыга мен де бөдүп жүрөм.

«Салкын жокто, агаштын бүри менин учун шылырайт? — деп,

— Бис от коосту абралар көргөнис! — деп, балдар менин алдымда мактанып туратан. — Сен де жүгүрүк атка минеле, жемшиктердин карануй албаты айдыжатан. — Ажарынкай болуп жүрөли, калак!..» жолына мантадып барзан, көрөрин...

Чөлдө киймырашкан жылкы малду улустын жылу тонодокту балдарынын андый эрмегин угарга минчылу болгон. Озор менин оокус-жабыс, жок-жоюу болгонумды, бай кижинин азыранты уулы бололо, ол кижиге жүк не торолоп олобоз учун жал жокко иштеп жүргөнүмдү билит тура, мени ошотийин шоодып, өчөп туратан.

Мен бир катап айылдын иргезинде турган сокыга тараан урала, оны согуп турзам, жаңыма ламанын Баву деп уулы тан атту жортуп

келди. Ол адынан түшпей, жуугында ббй ада-энемнинг уйларын саап турган жалчы кыстарга от көстү абралар керегинде куучыңады.

— Чып ла чын. Бу жарык күн бу туру — деп, ол чертенип айтты.

— Кайкамчылу абраларды мен бойым көрдим!

Кыстар јилбиркеп, ижин таштайла, көнөктөрүн колдорынан салбай, уулдын јанына жуулыжып келдилер. Мен дезе Бавунын куучынын эмеш те керектебей турган кижн болуп, ижимди токтотподым. Је кулагымды курч тудуп, бир де сбсти јастыра укпаса кичеенгенимди айтпаза да јарт.

— Чып. Бойымнын көзимле көрдим — деп, Баву кыстарды бүдүмчилеп турды. — Бир ле болгон, јазап көрүп алайын деп санандым. Жууктап келдим... Ол абралардын тегерик туйгактары јыланнын терезиндий... Колымды чөйөлө, сабарымнын бажыла тудуп көрзөм, тән оттын бойы эмтир. Сабарым «бышш» этти...

— И-ий! — Мундурма деп кыс, бойынын сабарын отко өртөдип алган чылап, чынгарды. — Андый болзо, ол бастыра ла бойы от турбай!

—А сен кандый деп бододын! — Баву билеркеп айтты. — Отко тургускан чөйгөндий.. Ичинде ончо ло неме кайнап, бортылдап турар.

— Бат-аа, сүрекейин! — деп, Боробанай уулды көкидип айтты.

— Кандый эптү төгүндөйт, а!

Ламанын уулы чугулду көзиле Боробанай јаар жылчас эдип көрөлө, айтты:

— Кем төгүндөйт? Мен бе? Бүтпей турган болзон, өскө кижиден... Чамбажыктан да сурап уксан! Онын эмегени кече энирде камнын айлына келип барган. Мен болгобос јанынан онын ыйлап, калактап айткан эрмегин уккам. Орустар Чамбажакты «эмеш јоруктап көр» дейле, от көстү абразына отургускан эмтир. Је Чамбажык жуугында турган аралга да јетпей, куза берди... «Өлүп брааткан өбөгөниме бир јакшыгарды јетирзеер» — деп, эмегени камнын алдына јайнап турган... Кам оору кижинин айлында түн ортозына јетире түнүр согуп, куйун кептү айланып, тескингең Онон Чамбажыкка да камнын алдында тескиннерге, тартуны аstatсын деп јайнаарга келишти. Сен дезе меге бүтпей, «төгүндөйт» деп айдып турун.

— Јо-о, калак! Јеткерлүзин, коркуштузын! — деп, Мундурма, коркынчак кыс, эки көзин тазырайтала, ары-бери көрүп калактады; ол бу өйдө бош колыла төнмөгине тарый-тарый чабынып турарда, учарга албаданган сынгар жанатту кушка түнөй болуп көрүнди.

— Бу јуукта мындый учурап болгон. — Баву онон ары куучынадады. — Талтүште от көстү абра күүлөп, Чингин-Оолдын айлына јууктап келерде, ыраак јокто турган аттар үркүп, чеденди јемиреле, чөлгө мантап жүргүлөй берди.

— О, баш бол! — деп, өбй адамнын карган эјези алаң кайкап, эки колын чабынып ийди. — Айылда ол аттарды ойто айдап экелгедий кижн јок болгон бо?

— Чингин-Оолдын айлында јүк ле карган эмеген бар болгон — деп, Баву карууна айдар сөзин таппай калбады. Ол до жоркыган бойынча јангыртыктын алдына кирген дежет.

Кыстар каткырышты.

— О, көөркийди! — дейле, айыл ээзинин эјези јалчы кыстарды ајарып көрди. — Уйлардын сүди бойы саалар ба?

Карган эмеген чүмеркеп, бажын канкайтып алаала, айыл јаар басты. Кыстар дезе кезек өйгө араай шымырапып тургулады. Онон Мундурма уулдын јанына базаып келеле, араай айтты:

— Бис мынайда јөптөштис... Бүгүн түнде јемшиктердин јолына кожо бар келек. Бис эмеш те коркыбазс. Уулдарды кычыр. Јакшы јырған аларыс.

Баву алаңзый берди. Ол күлүмзиренип турған кыстарды ајарулу ајыктап, сурады:

— Чын эмеш пе?

— А бис ненин учун төгүндейтенис? — деп, Боробанай ончо үүрејселердин учун каруун јандырып, унчукты. — Чып ла чын!

— Јараган! — дейле, Баву та ненин де учун мен јаар кылчас эдиј көрди. Онон адын камчылап, јүрүп ийди.

Мен бу да тужында от көстү абралар керепинде сүрекеј ас билдим деп ачына бердим. Је ол ок өйдө мынайда санандым: «Акыр, от көстү абраларга туштаган кижн өлөтөн болзо, бу јараш чырайлу, менен үч-төрт лө јаш јаан уул ненин учун өлбөди?» Бу саназмиан улам кайкамчылу абраларды көрөр күүним тыңый берди.

Баву турған јеринен ырагалакта, Мундурма кийинмен ары кыйгырды:

— А бу сен јуртына барбай, кайдөөн ууландын?

— Јылкыларга! — деп, уул кайа көрүп, айтты. — Бир айгыр малды бүткүлинче айдап экелеле, оног керектү аттарды талдап аларыс!..

Бу тужында мен Бавунын јаражына, онын јангы торко топына, ол көн жүгүрүк аттар ээлеген бай кижинин уулы ла менег јаан болуп турганына аңадала тыг күйүндим. Онын учун кыстар орустардын от көстү абраларын көрөргө, ойноп јыргаарга мениле кожо барбай, Бавула кожо баратаны меге сүрөөн ачынылу болды. «Је де болзо, туйказынан оморды ээчнй барарым — деп ичимде чертешип санадым. — Мен, чыйрак бутту уул, јойу да болзо, јемшиктердин јолына канайып једип албайтам? Албаданзам, једип аларым. Је озо баштап бүгүнгн иштеримди бүдүрер керек...»

Мен түжүңе ле тараан согуп, одын жарып ла өскө дө иштер бүдү-
рип божобой тургам. Же энир бозорып ла келерде, жемихтердин жолы
жаар ууладым.

Жылагаш будымла жеп-жеңил базып, араай кожондоп бараттым.

Эрлү атка минеле,
Энеден чыкканды кем көргөн?
Эш болгодый көркүйө
Кожо туулганды кем көргөн?

Бу кожондо мен керегинде айдылган. Байла, онын учун мен оны
маказыганду кожондоп, канча беристе өткөнімди аярбай бараттым.
Карануй кире берерде, канча айыл-журт, канча кирези жол кийинде
артканын, кажы жерге једип келгенимди билбей тургам. Јаңыс ла күн
ашканынан ала карануй киргенине јетире көп ой өткөни ле јаткан
јеримнен ыраак барганым мере јарт болгон. Қарып, сүмеленип, айыл-
дан кемге де көрүнбей барганым јакшы. Айылдын ээзи «Ай-уй!» де-
беди, калганчы уйларды саап турган қарган эмегендер: «Ол бозулар-
ды буулазан, уул!» — деп кыйгырышпады. Же учы-учында түнсей ле
айылдан сурак јок барганым учун бажыма суу урулар деп қорқып га
турзам, қайкамчылу абраларды көрбөргө күүнзеп, ичкері базын
ла јаттым.

Эскирген айдын жарыгы уйан. Ол јүк ле ак јерде эмеш билдирет.
Је жыраалардын ортозына өтпөйт. Мында қарануй. Көскө бир де неме
көрүнбейт. Мен бирде сарбайышқан койу жырааларга туйуктанадым,
бирде жылғаш будымла чалынду өлөңгө базадым эмесе кандый
ла орук јолдогы суйук балкашка мачылдада базып бригадырым.

Башталып јатқан күстин серүүни бажымды серидип туру. Је
чубажып келген жүзүн-башка санаалар түней ле кайнап, бой-бойлоры-
нын ортозында јер блаашқылайт... Кезикте қазыр аңдар керегинде
сананып, қорқыйдым. Бу тужында, чындап та, ач бөрүлер тиштерин
қылайтып алаала, јолымда мені тосқылап тургандый болот. Је мен
ол ок тэрийип бойымды тоқунадып, «мындай қарануйда бөрүлерден
болгой, туудан јаан чылбыга-јутпа да јаныма келсе, көрбөй қаларым»
деп санаадым. Түнде көзи уйдабас чыққан да бу қарануйда тозуга
келген жыланды көрбөй қалала, оозына кире бергедий...

Мен бир эмеш амырап алайын деп тоқтой түштим. Тындап көр-
бөм, бир де неме уғулбайт. Мынан озо энирде де, түнде де болзып,
бир аалдан өскө аалга јортуп браатқанда, улустын мал айдап, «Айт-
ойт! Хо-шу!» деп кыйгырышқаны, ийттердин үрүжи уғулатан эди. Ол
эмесе кажы бир аалдан кожон, қай уғулып келетен. Эмди дезе бир
де неме уғулбайт. Кожонноң болгой, арақы аскадый улустын айлына

једерге мендеп, адын камчылап брааткан кандый бир ээирик аракы-чынын да үни угулган болзо, коркушту сүйүнөр эдим.

Арт учында қарануй тўниниң тымыгын бузуп, ўндер угулды. Эң ле баштап саста жүрген куштар эткиледи. Олор куштардын өштулери жууктап келгени көрегинде јарлап, та неге де комудап тургандын болды.

— Јажын, јажын, јажын!

— Тарт-тарт! Тарт-тарт!

— Чийге-чийге јийт! Чийге-чийге јийт!

— А-аң! А-аң! А-аң!

— Қо-кыйт, кыйт, кал-а-ак!

— Тфуйт-тфуйт, чилекей!

Қайда да ыраакта турна кыйгырды:

— Корру! Коррулаң!

Оноң, байла, коркыыр немези јоголгон учун, көп турналар кожондой бердилер.

«Тўп киргени удаган эмитир — деп санандым. — Саат болбой не ле тындулар уйкутагылап калар... Мен јемшиктердин јолына жууктап келген турбайым! Ол тың ыраак эмес, састын ары јанында, турналардын кожондоп турган јеринде».

Кезек ле ойдин бажында мен јемшиктердин јолына једип алдым. Је коркушту абралар көрўнбеди. Анайдарда јерге отурала, соокко калтырап, көзимди јаан јолдон албай тургам. От көсту абралар көрўнерден болгой, кандый бир табыш та угулбай турган. Оноң кенетийин жуугында карарып турган койу јыраалардын ортозында та кандый да неме јызырт эделе, тарый-тарый тўнкўлдей берди.

«Бу кейле учуп жүрер тўнўр! — деп коркыдым. — Көскө көрўнбес тўнўр өлгөн камдардын сөөктөринде тўнкўлдейтен эди. Сўргек көрмөстөр мени көрөлө, тынымды алгылап койотон туру!»

Андый тўнўр бар деп јаан улустаң көп катап уккам. Је бу ойгө јетире тың коркыбайтан болгом, нениң учун дезе мынаң озо қарануй тўнде айылдан ыраак качан да барбай жүргем. Коркыган бойынча бастыра бойым кызынып, көзимди јумала, кыймыктанбай отургам. Андый да болзо, мен — жүрўмимде не ле кыйын-шыраны көргөн кижи — ойинег өтпөй, көзимди ойто ачала, тўнкўлдеген табыш угулган јер јаар көрө бердим.

«Јок, бу кейле учуп жүрер тўнўр эмес — деп, коркушту санаала-рымды бойымнаң ырадып салдым. — Бу тегин камнын тўнўри. Ыраак јокто, кандый бир кижинин айлында кам камдап турган болбой кайтсын»

Мен јолдон туура калыйла, қарғананың ла кадалгактын тосторин аралап жүгүрдим. Ийнедий курч тегенектер јанғыс јыланаш буды-

ма кадалып турардан болгой, өйй адамнын сыйлап берген самтар кийимимди өткүрө өдүп, бастыра эдиге кадагылап турды.

Ол карганын ла кадалгактын ортозыла канча кирези өйгө жүгүргөним санаама кирбей туру. Же арт учында чалынга чыкты берген жымжак кумакуту жолго чыкканымды ундыбадым.

— О-о! Мен база ла жемшиктердин жолына чыккан турбайым! — деп, сүүне бердим. — Сүрекей жакшы жол! От көстү абралар оны талдап, эмеш те жастырбаган.

Мен сүүнүп те, коркып та турдым. Бойыгар да бодозоор, меге жарт эмес кайкамчылу абралар кайда да жуугында болгон ине! Ол абраларга туштаары жеткерлү де болзо, оларды көрбөгө тын күүнзеп, эчикпей тургам. Айла, Бавунын уй саачы кыстарга айткан эрмегин уккан сонунда андый туштажуунун жеткерлүзине чала бүтпей барган болгом.

Жолдын жымжак кумагы будымды эркеледи, тамандарымнын сызын сергидип турды. Мен арыганымды сеспей, мендеп брааттым. Же анайда мендеп, кажы жанына барарын жакшы сананып албаган кижин жастыра жүрө берерден маат жок. Онын учун көп өтпөй, токтой түштим. «Акыр, акыр, уул! — токтодынып санандым. — Мендебе! Бу тракт жемшиктердин жаан жолу болордо, жуугында турган терекке эмес обоолоп койгон өлбөткө чыгала, отур. Бу өзбөткө улус жылдын ла өлбөн чаап туру деп уккам. Анайдарда, обоолор бар болор учурлу. Жер жарыза, кажы жанына баратанынды бийик жерден көрүп аларын».

Мен жолдон кыйала, бир канча алтамнын бажында ойто ло сарбак карганалардын ла тегенектердин ортозына учурадым. Тегенектер качашкан немелердй, будыма улай ла кадагылап турды. Барар жолымды таппай, карануй түнди ле тегенектерди кармап жүрдим.

Карануй түнде тегенектерле тегин жерге тартыжып, канча кирези өйгө кыйналганымды айдып та берерге күч. Учы-учында бош арыла, кажайын турган узун кыл өлбөткө төнөзөктин жанына жадып, амырадым.

Төнөзөктөгү кыл өлбөн меге жайытту эрмек айдарга тургандый, күски салкынга араай шылырап турды. Түнгүрдүн түгкүлдөгөн байагы ла аайынча кулагыма угулып, бажымды кандый да соок тарагыла тарап тургандый болгон... Усти жанымча серүүн кейге канаттарын сыгыртып, суугуштар учуп өткөнү угулды. Бу куштар өзөктө өрө кырлардын ортозында турган аалдардын ажы жуунадылгалак кыраларына учуп барганын билерге күч эмес болгон. Ол өйдө Туванын каа-жаа улузы аштарын серипле кескилейтен, көп сабазы кызыл колло жулутан. Онын учун аш жуунадар ижи орой күске жетире божобойтон.

Ыраакта та кандый да неме кенетийин күкүрт кептү күркүрей берерде, мен чочып, сертес эттим. Онон тура жүгүреле, айландыра

жерди ширтей бердим. Эң баштап не де көрүнбей турган. Же бир ле минуттын бажында кандый да күннин чогындый, жаркын жалт эдип, карануй тунди жара кести. Анайдарда, мойнымды чөйип, жырааны ажыра карап көрбөм, жаңы ла узун жаркын болуп көрүнгөн от эмди тегерик боло берди.

«Бу кырдын бажынан өксөп келген ай болбой — деп, алан кайкап, керектин аайына чыгып болбой турдым. — Же ай болзо, ненин учун өрө — тегериге чыкпай, жердин үстиле жылат? Очүп жалт! Жок, бу ай эмес. О, база ла көрүнүп келди!.. Колында от тудунып алган кижиге эмеш пе? Жок, бу ай болгодой. Оңи сары... Э-э, бу жерге түжүп клееткен жылдыс турбай! Бойы тегерик те болзо, куйругу узун, сары-зымак»...

Же бу да шүүлте жастыра болды: тегерик от байагы ла аайынча жердин үстиле жылып клеетти. Анайдарда, не де болзо, жартына чыгайын деп, жемиштердин жолу жаар ууландым. Койу жыраалардын ортозыла шыралай-боролой басып, кимирендим:

— Ай да, жылдыс та эмес болзо, кандый от болды бу? Алмыс-шулмустар от болуп көрүнөтөн болор бо? О, баш бол! Жолго чыксам, көзүмө кандый көрмөс көрүнгөй не?

Көрмөс жууктап келген тушунда мүргүүл сөсти шымырапып айдар эмезе тибет тегерик агары жайнуларды араай кожондоп турар керек деп эске алындым. Же мен мүргүүлдерди де, жайнуларды да билбей тургам. Кудайдын энеси Тарина бар деп жаан улустап уккам эдим. Онон каа-жаа тибет сөстөрдү билетен болгом. Жаңыс омордын учурын билбейтем. Ненин учун дезе бистин аалда оны бир де кижиге жартап болбогон. Өскө аргам жокто, ол тибет сөстөрдү бистин тува албатынын тооп турган туу ээзинин ле өскө дө ээлердин аттарыла колый чөйбөй айдып турдым.

Койу жырааларды өдүп, жаан жолго чыгып алдым. Шак ла бу тушунда коркушту неме жууктап келди. Эң баштап онын бышкырган-күүлөген табыжы угулды. Онон эки тегерик от көрүнди. Оморды ээчий кандый да жедеен кара неме көлчөндөдү.

Эки от көстү неме күүлөп, онтоп-сыктап, меге там ла жууктап клеет. Онын узун чокту от көстөрүнүн жарыгына жолдын эки жанындагы агаштар кезек ойго жарып, тууралап, ойто ло карануйга чоңуп, көрүнбөй калат. Каа-жаада агаштардын ла жыраалардын ортозында жайылган көк-сары торкодый ак жерлер де жанынча өдүп жаткан оттын жарыгына элестелип тургулайт...

Мен алаатый береле, оозымды ачсам да, тамагымнан үн чыгарып болбой турдым. Онон мында турарга жарабас деп санаа алынала, жолдын кырына тескерледим. Же онон туза болбоды. От көстү неме көлчөндөп, конустун канадынды кара канаттарыла жолдын

кырларындагы жырааларды жерге жаба басып, эки жаныпа жалмай согуп турды. Күүлежи жууктап, тынгий берерде, жүс те түнгүрдин түнкүлдежи, бастыра көрмөстөрдүн өмөлөжип сытырганы да угулбай барар эди.

«Бу от көстү абра эмтир!» — деп сананала, коркыганымнан жүүлүп, туура калыбай, жолду узада качып жүгүрдүм. Же бу качыш темей болды. От көстү абра күүлеп, бышыкырып, маңдайыла мени кийнимнен арай ла сүспей бээтты. Онын адыла жарыдылган жолдо менин көлөткөм, балбак көжүүн бакадый, алдымда балбандап, ары-бери элбеген деп турды. Кенетинин менин кийнимде та абра, та өскө неме өткүн үниле киштей берди:

— Ту-ту-туут!

Мен чочыган аяас токтой түжүп, кайра бурылганымды билбей калдым. Көрсөм, кайкамчылу абра меге жаба једип келген, тыныжы бадышпай, ичинде та не де чугулду боркылдап, ыркыранып турганынан улам бастыра бойы селендеп турды. Кылайтып алган тиштеринин алдында темир сагалду, маңдайында тостойышкан эки от көстү эмтир. Ол токтой түшкөний оңдобой, эмки ле менин үстиме келер деп сананала, тыркырашкан колымды өрө көдүрүп, багыра бердим:

— Токто, токто! Меге тийбе, калак! Өскүс-жабыс уулчакты өлтүр-бе! Э-э-э!..

— Не болды, уул? — деп, кайкамчылу абранын белинде көрүнип келген киж и орустап сурады — Отло жарыдылган жолдон кыйа барып болбойдуг ба? О жайла, койпоок көөркийди сеи!

Орус киж и жалакай үнле, чала каткырынып, эрмектенди. Же андый да болзо, мен байагы ла аайынча колымды өрө тудуп, бастыра бойым тыркырап турдым.

— Ой-ой, жууктабагар! — деп кыйгырдым. — Бу кем? От көстү абра жа?

— Шак ла ол, жастырбадын! — ол ок орус киж и айтты. — От көстү абра...автомобиль. Билдин бе?

Бу тужында абрзнын сол жаагындагы саңыды ачылды. Онон кара чырайлу тува уул чыкты. Ол эки көзиндеги кичинөк шили какпактарын өрө маңдайына жылдырала, кыскачак тоныннын карманынан таңкы чыгарып, мен јаар басты

— Коркыба! Коркыба, уул! — деп, ол төрөл тува тилле эрмектенди. — Сен не, санаанды ычкынып ийдин бе, уул? Озо баштап чимиригинди арчып ий.

— Ой-ой, жууктаба! — дейле, мен оттын жарыгынан туура јүтким. Же неге де бүдүрилеле, жерге көнкөрө жыгылдым.

— Бата, бу уулчак коркыйла, торт жүүле берген турбай — деп, шили көстү орус абрадан түжүп, айтты. — Көөркийди...

— Коркыба, најы — деп, база бир орус кижн жууктап келеле, мени токунадарга кичеенди. — Бис сего јамаи этпезис... Айлын кайда?

Уч кижн јанымда туруп, эрмек сураарда, мен карууна айдар сөзимди бачым таап болбой турдым. Је олор киленкей улус, јамаи эдерден болгой, меге кандый бир болужын јетирер күүндү болгонын сеспей калбадым.

— Је баралдар! — кыскачак кой терези тонду тува уул от көсгү абранын сагыдын ача тартты.

Эки кижн мени колтуктап апарала, ол тува уулла коштой отургускылады.

Тува уул бойынын алдында турган тегерик немеден тудунала, эки будыла та мени де тесп, абраны күркүредип ийди.

Мен табынча эмеш токунай бердим. Јолой ончо ло немеге јилбиркеп брааттым. Қайкамчылу абранын бели јаап кайырчактый, тамандары көчкөрдүн једеен мүүстериидий эмтир. Кийин јаар чыгара тылып турган ыжыла кожо кандый да борпылдаган табыш чыгат.

Бисти, төрт кижини, апарып јаткан абра бойынын алдында јаткан јерди от көстөриле јарыдып, јолдын кырларында өскөн сарбак јырааларды канаттарыла эки јанына јалмай согуп, барыжын там ла түргендедип турды. «Ол мени ненин учун өлтүрбеди? — деп сананып брааттым. — Чамбажыктын кусканы ла кам камдатканы керегинде Бавунын айтканы — төгүн. Мен куспазым, кам камдатпазым!»

От көстү абра јаап өзөккө түжүп, оны кечире барып јадала, сууны јараттай турган талдарга јетпей, токтой тушти. Мениле коштой отурган тува уул он колыла ийнимнен удуп, јалакай үниле айтты:

— Је, карындаш, эмди айлыга јетире көп артпаган. Сен, чыйрак бутту баатыр, таң аткалакта једип барарын. Коркыбай, јан.

Абра күүлежин тыгыдып, жүрүп ийди. Мен јангыскан артала, оны кийинен аыктап турдым. Учазындагы кызыл отторыла имдеп, мениле јакшылажып тургандый болды. Је ол ырап, көрүнбей каларда, мен јолдогө чыгып, өзөкти өрө бастым.

«Таң аткалакта једип барарын» деп јангыс айдарга ла јенгил. Мен бар-јок күчимди салып, бир канча ойгө мендеп браадала, бош арий бердим. Узак басканымнан балтырларым сыстап, чалынду јажаннын соогына тонуп турган будымды јүк ле арайдан көдүрүп брааттым. Учунда бир обоого учурайла, ого јөлдөй тургускан тиргиши агашты өрө кармададым.

Јараш јытту јымжак өлөнтинн үстине чалкойто јадып, чылаган-сыстапан будымды чирей тесп алдым. Санаам эмеш јарый берди. Је уйкум келбейт. Јемшиктердин јолына жүрүп, түнүрдүн түнкулдежин укканым, от көстү абрадан коркыганым, оныла јоруктаганым ла өскөдө немелер керегинде санаалар чубашкылап келерде, бажым кандый

да уур билдирет. Мен ончо ло көргөн-уккан немелердин аайына чыгып, учурын билерге кичесиндим. Же бажымда улай ла кайнап, бой-бой лорына удур-тедир табарыжып турган жүзүн-башка санааларымнын учына чыгып болбой, карганынын тегенектерине кадаткан эдимди сыймай тудадым. Ийним де сыстайт. Байа от көстү абрадан качып жүгүреле, кату жолго жыгылып, ийнимле согулган эдим... Же ол неме беги... Онын ордына мен бойымнын амадуума једип алала, эмди эзем-абыр јанып браадырым. Макалуун!

— Көрдим! Јоруктадым! — деп сүүнүп шымыранадым. — Балдар да, јаан да улус куучынымды угуп, кайкажар!

Бу санаамнан улам көкүп, узак базышка арыганымды сеспей бардым. Керек десе ичимде бойыма каткырып турадым: «О-о, көөр-кийди сени! Байа тува уулла кожо барып јада, ононг от көстү абра керегинде кандый бир эрмек те сурап укпадың. Тенегинди!»

Анайып, жүзүн-јүүр санааларды узак шүүп јадала, уйуктап калдым. Ойгонып келеримде, күн айас тегеринин кырына чыгып, бойынын јоругын баштаган болгон.

Јарык күнге чалыткан јердин јаражын!

Туку ол кырланда кејимче кырадагы идиргенде кандый да кижн аш эскиндейт. Бу кичинеке чокум ашла коштой турган кижн ичегенин оозында чогулган тобрактын јанында соксойгон өркөгө түней болуп көрүнет.

Кырланын бери јанында саргарып јаткан кырада база бир эр кижн көрүнет. Оныла коштой — уулчак, уулы болбой кайтсын. Олор экү бастыра ажын јаныс букага коштойло, орук јол јаар уулаиат.

Байа түнде менин шыралай-боролой базып өткөн јерим — агын суулу өзөктөр, ак јаландар ла ийнедий курч тегенектерлү јыраалар да эмди, ертен тура, бийик обоонын бажынан меге сүрекеј јараш болуп көрүнгилейт.

Мен айлаидыра јаткан төрөл јеримди аыктап, онын јаражына сүүнүп тургам. Же өткөн јолды эске алынала, ачу-корон санаага алдырдым. Бу күннин алтын чогына чалыткан јараш јерде јай ойинде күйгек болгон, ого үзеери, салган аштарды от-өлөндөр баскан, јеек аспандар үреген. Онон улам улустын төрт-беш адыс кырадан алыл турган эн ле јаан түжүми — бир буканын кожы, онон эмеш коомой — бир кижинин жүги болды.

Је мен кичинеке болгом. Кандый да болзо, мен коркушту санааларымды јаба базып, от көстү абраны көрүп алдым. Оныла төрөл аалдагы ончо улустаг озо јоруктаган кижн мен инем!

— Улусты сонуркадар немем бар болгоны кандый јакшы! Байлардын балдары меге күйүнип жүрер!

Ол балдар мениле коштой турган чылап, бу сѳстѳрди тыгыда айдала, обоонын бажынан секирип тѳштим...

Автомобильди эг ле баштап кѳргѳним менин салымымды ѳскѳр-тип ийди. Удаган јок мен, ѳскѳс-јабыс уулчак, Адавастый ѳѳй ада-энемнин айлын таштайла, трактористтердин курсына бардым...

«Сени от кѳстѳ абрала јоруктаткан тува уул эмди кайда?» — деп сурап јадаар. А кайдан кѳрѳйин. Јѳс те катап суразаар, билбей турган немеси билбей ле турум деп айткайым. Оныла айрылышкан кийининде бир де катап тушташпаганым. Је кижѳ бойынын ѳредѳчизин ундыыр эмеш пе? «Ўредѳчизин» деп айдып, эмеш те јастырбадым. Коркушту санааларымды шофер јайлаткан. Ол кѳп исме этпеген. Машинанын кабиназына отургузала, мени јалакай колыла кучактап, эрмек сураган. Онон айрылыжар тужында мени кѳкидип айтты: «Ѳзѳп, эр јажына јетсен, менин ордыма отурып, руль тударын». Ол ас па? Оны «ѳредѳчи» деерге учуры јок деп тураар ба?

БИСТИН ЮБИЛЯРЫС

Сергей Каташ

ЈУРЕГИ ОЙЛУ БИЧИНИЧИ

(Ч. Айтматовтың 50 жажына)

Мен бу жаан эмес статьяда јарлу кыргыз бичиничи Чыңгыз Айтматовтың творчествозы керегинде тоолу сѳс айдарга турум.

Бистин эн ле баштапкы туштажубыс 1954 јылда Алма-Атада јарлу казах бичиничи ле учений М. О. Ауэзовтың айлында ѳткѳн. Онын ла кийинде бис Чыңгыз Торекуловичле литератураның кўндериинде, съездтерде, конференцияларда ѳскѳ дѳ туштажуларда улай ла јолугжадыс. 1973 јылда Алма-Атада Азиянын ла Африканын ороондорынын бичиничилеринин конференциязында ѳткѳн туштажулар качан да ундылбас. Анда алтай бичиничилер Эркемен Палжин, Аржан Адаров болдылар. Чыңгыз Айтматовтың бу јуунда айткан куучыны конференциянын бастыра делегаттарынын тѳс ајарузында болгон.

Чыңгыз Торекуловичтин сырай учында письмозы ѳткѳн јылда август ай киреде бичилген. Бу кижи кожо ѳткўрген эрмек-куучынын да да, анайда ок самара алышкан бичигинде де јаантайын творческий бедсеништин јолында болгонын темдектеер керек. Творческий иш кандый айлггада ѳдўп турганы керегинде бичиничи мынайда јартайт:

— Куучын бичиир деп сананып алдым. Бичиирин бичигем, је оны канайда божодорынын эбин таппай калдым. Санаамда ол јап-јарт јуралып та турза, је куучын јетире божогологы сезилди. Ого узерин база беш страница кожула берерде, композициязы чек бузылды...

Онын учун ортозы тужын эмеш јазаарга санандым. Онын кийинде башталгазына тўзедўлер эттим. Анайда, он страница болотон неме јўс бежен страницага јетти. Оны кѳп катап јангырта бичиирге келишкен. Кезик-кезикте ол ло немелер тўш те јеринге кирер. Тўженип јатсам — бичигеним кычыраачыга јарабай турган эмтир. Менин азыйгы бичигениме тўнгей дешкилейт. Ол јерде чек ле ал санаага алдыртып турдым...

Је карын, ол јўк ле тўш јеримде болгон...

Баштап ѳйдѳ ченемел ас болгоньна шыралан туратам. Је јылдар ѳдўп, јаш кожулган сайын ченемел кожулганы база бир уур јўк боло берди.

Чынгыз Айтматовтын самаразынан мындай солун билдим: бичиичи эмди јаан эпический ишти — исторический романды бичип турган эмтир. Айла ол иштинг үзүгү «Литературный да газетте» жарлаган эмей.

Бичиичи жаңы ижинде албаты бойынын исторический салымын ондоп турган айалганы, келер ойгō кажы ла албатынын, кажы ла кижининг правозын јарт билген айалганы көргүзөр айалгалу болуп туру. «Мапасты» кожондоп айдаачы Элеманнын кебери шак ла андый. Бу жаан иш көп творческий ийде-күчти ле бедирешти некеп јат. Автор эпико-мифологический материалды шиндеп, түрк укту калык-жоннын, ол тоодо алтай албатылардын ла кыргызтардын јадын-јүрүмиле колбулу жаңы материалдар јууры жаанынан жаан иштер өткүрөт. Оны кыргызтар Алтайдан, Сайанын кырларынан Талас өзөккө лō Тянь-Шанынын эдегине көчкөннinin айалгазы јилбиркедип јат. Онын ийген самаразында мынайда айдылып јат: «Мени джупгарлар ойиндеги алтайлардын салымы јилбиркедип јат, албатыны маньчжур ваньхандардын кырганы, Россияга бириккени. Бу тужында меге орус бала-каанын Указынын тексти керек болор. Јартап айткажып, алтайлардын ол тужындагы уур јүрүми, олардын орустардан болуш бедиреп, орустарга бириккени керегинде ле өскө дō јетирүлөр керек болуп јат».

Кажы ла творческий иш ого түндү-түштү амыр бербей јат. Онызы «чындап та» андый болгодый. Ол калганчы интервьюлерининг биринде шак мынайда айткан: «Најыларым мени телефонло жаңы ишти божоттым ба, јок по деп жаантайын сурагылайт. Бу тужында каруунчике јандырбай тургамда, озор чала меге тарынып па, бōркōп лō тургандый билдирет. Чынынча айдар болзо, ол иш эмдиге ле божоголок. Кезик-кезикте бу ишти таштап, жаңыдан баштаар болдым ба деп туйуксына да бередим. Ол сананып алган, белеп деп билдирип турган ижим көксимде јалбыштапбай барды деп, мен пōкөрлөрime канайып айдатам. Онын учун: удабас ла, сакып алыгар, удабас ла деп, айдып јадым. Телефон ажыра куучынды божодып, катап ла жаңыскаан артып каладым. Бу ойдō меге кем де болужар аргазы јок. Јартын айткажып, бир де кижининг болужар учуры јок. Омō-јōмөлō блонди түрген обоолоор аргалу, је творчестводо — мен творчествонын тōс ижи керегинде айдып јадым, — ол жаңыс кижининг ижи болгону туку качаннан бери јарт эмей. Је андый да болзо, ой канча ла кирелү ичкери барадарда, творчествонын некелтелери там ла бийиктеп туру деп билдирет. Алдында мынча ла кирелү кижининг бойынын ижин уурзыпбайтан јок по...»

Чынгыз Айтматов творчествонын шыра-борозын јартап, онон ары мынайда бичийт: «Бу мындай күндерде, мен бойымнын јерим

таппай калган тужымда, «сокор» учушла бараткан летчикле түңдейдим. Мен булутты ла карангуйды өткүрө јер јаар шүңүп, санаамда дезе улустын салымын, олордын исторический ле бу күндердеги учурын билтерге кичеенип јадым. Шак ла бу мындый айалгада мен бистинг ой керегинде кандый бир јилбилү солунды јартап айдар эбин бедиреп турадым...»

Бичиничининг бу айткан шүүлтези сүрекей чике ле чокум. Ол бойын летчикле түңдеп јат. Онызы да тегине ле айдылган сөс эмес. Чындап та, летчикке коомой учар јан берилбеген. Анайда ок бичиничиге коомой бичиир јан база берилбей јат. «Бир сөслө айткажын, бойыстын творчествобыс учун каруулу болуп јадыс. Јартап айткажын, кычыраачыны мекелеери — ол бойынын, художниктинг бүдүмјизин бузары болуп јат. Мен бодозом, андый керек неге де јарабас...»

Бичиничининг бу шүүлтезине јөпсинбеске болбос. Кандый ла творчество шак мындый кемјүле колбулу болор керек.

Эмди Чыңгыз Айтматовтын бастыра творчествозы керегинде айтпай, а онын бу калганчы дйлөрдө бичиген үч повези керегинде кыскарта айдар күүним бар. «Ак кереп», «Эрте турналар», «Талай јарадыла мантап бараткан чоокыр ийт» деген повестьтер бирлик философский учура, текши тематический тззөлгөлө колбулу болуп тургандый.

Онын баштапкы произведениелери керегинде кычыраачылардын ла литературоведтердин шүүлтелери бир аай, түнсөй болгон деп темдектеер керек. Је калганчы повестьтери керегинде башка-башка шүүлтелер учурай берген. А бир кезик критиктер дезе бу произведениелердин тос учурын ондобогон до. Бичиничининг бу јангы произведениелеринин философский учуры там ла бийиктеген, реализми там ла тереңжиген ле геройларынын кылык-јангын көргүзин ле кеберин јартаар эп-арга јангы ийде алынган деп айдар керек.

Чыңгыз Айтматов телекейлик художественный ченемелди чике тузаланып, албатынын јебрен философиязына ла онын ойгор шүүлтезине билгир тайанып јат. Онын бу повестьтеринде реализм, романтизм ле чөрчөк коштой болуп, произведениге јангы учур берип тургандый билдирет. Онызын автор бойы да јажырбайт.

Бичиничи албатынын јүсјылдыктарга јууп алган ченемелине эмдиги бйдинг једимдериле билгир тузаланып, јангы јаан учурлу произведениелерди бичиген.

Чыңгыз Торекулович Айтматовтын бичиктерин эмди телекейдинг көп тоолу албатылары бойлорынын тилдериле кычырып јат. Ол тоолдо бичиничинин јаан јайалтазы бистинг Туулу Алтайла база јуук колбуда. Онын произведениелеринин кезиги алтай тилге көчүрилген.

СССР-дин Верховный Совединин депутаты, Социалистический

Иштин Геройы, Ленинский ле Государственный сыйлардын лауреады кыргыз албатынын жаан жайалталу бичинчизи Чынгыз Торекулович Айтматов кычыраачыны эмди де көп-көп катап сүүндирер ле жүрөксидер.

Зоя Казагачева

БАШТАПКЫ АЛТАЙ ПИСАТЕЛЬ

(М. В. Чевалковтын 160 жылдыгына учурлай)

Писатель Михаил Васильевич Чевалковтын ады-жолун ла бичиктерин көп кычыраачылар бу жуук өйлөргө жетире билбес болгон. Тюрк укту албатылардын тили ле литературазы жанынан иштеп турган учунайлар, элден озо профессор Н. А. Баокаков, ундытып калган писательдин ат-чрезин алтай литературага беженинчи ле жылдарда кийдирдилер.

1958 жылда алтай учений С. С. Суразаков М. В. Чевалковтын произведенийлеринин жаан эмес жуунтызын белстеп, кепке базып чыгарган. Жуунтыга писательдин революциядан озо жарлалган кезик үлгерлери ле басиялары кирген.

М. В. Чевалков орус империяга киргени удабаган алтай албатынын жүрүмин ле Туулу Алтайды ончо жанынан тереңжиде шиндеп, билип аларына ажару эдери башталган өйдө жүргөн ле иштеген.

Орус кааннын кату базынчыгы алтай албатынын жүрүмунинин духовный өзүмин тын буудактаган, же оны чек токтодып болбогон. Онызын XIX жүс жылдыктын ортозы киреде алтай писательдин — Михаил Васильевич Чевалковтын ады-жолу Алтайдан өскө дө жерлерде элбеде жарлалганы керелейт.

Онын баштапкы ижи «Чөбөлкөптүн жүрүми» деп адалган. Бойыннын жүрүмин эске алынып бичиген очерк 1866 жылда В. В. Радловтын «Түштүк Сибирьде журтап жаткан албатылардын литературазы»¹ деп ижинин баштапкы бөлүгинде жарлалган. Кийинде очерк жаңы материалдарла элбедилеле, «Памятное завешание» деп адалып, 1894 жылда орус тилле кепке базылып чыккан.

Бүгүн бу произведение алтай албатынын исторический ле духовный жүрүмунинин учурлу дегедий бир өйин көргүскөн бичик деп бодолып жат. Анда жаңыс ла писательдин жүргөн жүрүми, өткөн жолы эмес, же Туулу Алтайда улустын ол өйдөгү социальный жүрүми сүрөөн жарт ла чокум көргүзүлгөн.

Мундус сөбөктү Михаил Васильевич Чевалков Лаш-Турадан (эмди

¹ Радлов В. В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи. Ч. I. СПб, 1866.

Бийск город) ыраак жок Карасуу журтта 1817 жылда чыккан. Јеги јашту тушта ол ада-энезиле кожо Улалу журтка көчүп келген. Ол өйдө Улалуда төрт лө биле улус журтаган. Ада-энези уулын 16 јаштуда айылду-јуртту эдип салган. Михаил айылду болуп турган өйдө Улалу эмеш јаанай берген, мында крестке түшкен алтайлар ла Бийсктен көчүп келген орустар журтаган. Мында Алтайский духовный миссия иштеп баштаган. Јер миссиянын јобжөзи боло берген, оны јаңыс ла крестке түшкен христиан мүргүүлдү улус тузаланар аргалу болгон М. В. Чевалковтын ада-энезин, христиан мүргүүлди јандабай турган сок јаңыс биле дейле, духовный миссия Улалудан ырбап барзын деп некеген. Арга жокто Чевалковтын билези Улалудан өскө јерге көчкөн, је бир эмеш өйдүн бажында өйтө Улалуга келеле, крестке түжүп, христиан мүргүүлди јандаган.

М. В. Чевалков бала тужынаг ала јилбиркок, сонуркак болгон, айланууда не болуп турганын ондоорго, билерге туратан. Јер-телекейде болуп турган көп немелерди ол ондобойтон, көп сурактар јарты жок артатан. Ол «тенериде не бар?» деген суракка онын кубары, мечетини Капычинин уулы Яков «кудай бар» деп айтканын сүрсен сонуркап уккан. Јер үстинде тынду ла тын жок ончо немелерди кудай јайаган, кажы ла кижинин јүрүм-салымы ол кудайдан камаанду дегенин угала, алаг кайкаган.

Је Михаилди тын јилбиркеткен, түште амыр, түнде уйку бербеген база бир неме — книга, бичикке үренип алары болгон. Миссиянын башкараачыларынын некелтезиле Чевалковтор кичу уулын — Андрианды — миссионерлердин јаңы ачылган школына үренерге берген. Үрсөдүн јалку улустын сооды деп көрүп турган ада-энези јаан уулын Михаилди школго ийбеген. Је Михаил бичикке үренип аларга тыг күүнзеп турган. Айылдын ижин эдип салала, адазынан туйка, кичү карындажынын ийин ажыра карап, онын кычырган сөстөрин эчиде айдып, бичикке үренип алган.

Бир катап Михаил Яков деп нөкөринин айлында кара кийимдү кижиге јолуккан. Ол кижин алтай уулчакла јалакай куучындажып, ого көрмөсөтөрлө билишкен, је онын уккур, јобош христианин боло берген кам кижини керегинде куучындаган... Анайда Михаил Чевалков Алтайский духовный миссияны төзөгөн Макарий Глухаревло таңышкан.

Оног ол кижиле экинчи катап тушташканы Чевалковтын бастыра јүрүм-салымынын јолына јаңы ууламјы берди. Михаил журттагы јамылудан Макарий абысты Маймага тартып јетирзин деп јакару алган. Абыстын айлына келерде, ол кижини кигалар тагып отурган. Уулчак јалтана-јалтана, ол кигалардын бирүзин берсер деп сураарда, абыс: «Бу бичиктен јаңыс та сөсти кычырып ийзен, ал» — деген.

Чевалков манзаарып, ачып алган страицада баштапкы сөстөрдү кычырып берген. Кайкаган абыс кииганы Михаилге сыйлап берген... Ол бичикти Чевалков кайда да болзо, жалаңда да иштеп жүрзе, кожо алып, эмеш ле чөлбөй бий келишкенде, кычырып жүргөн. Үредүге жай-алталуу улды Макарий Глухарев айлына кычырып, оныла куучындажып, үредип-таскадып турган. Анайда Чевалков 17 жаштуда крестке түжеле, христиан мўргүүлдү болуп, жийт тужынап ала духовный миссиянын ишчилериле колбулу боло берген. Баштапкы бийдө ол тилмеш болуп иштеп жүргөн. Онон Чевалковты церквеннн бичиктерин орустан алтай тилге көчүрөөчү эдип алгандар.

Чевалков «коректү ишчи» боло берген, бисте эмди «сүрөөн жакшы көчүрөөчү кийи бар, ого көп жакару да берери керек жок»,¹ деп миссиянын башкараачы ишчилери ол бийдө айдыжып туратан.

Ле Чевалковко миссионерлерде иштөөгө жеңил эмес болгон. Ол канча катап бу ижин таштайла, өскө иш бодреп туратан. «Михаил Васильевичтин миссияда тилмеш болуп иштеп алган жалы көн акча керексизбес Алтайда да ого ло онын билезине жетпей туратан. Онон улам Чевалковко миссияда ишти таштайла, өскө кандый бир иш эдерге келишкен»² — деп, М. В. Чевалковтын жүрүмине ле ижине учурталган жаан эмес очерктин автору бичигөн.

М. В. Чевалковтын «Памятное завещание» деп очергинде ишкүчлө жаткан улусты түредип турган жүрүмннн социальный тазылдары көргүзүлгөн. Туба укту улуска туштайла, М. В. Чевалков оморды койымдар, жүзүн-башка жамылу бийлер, жайзандар ла байлар кандый тын басынчыктап, кулданып, омордын күчин жип турганын көргөн. Автор тубаларла тушташканы керегинде мынайда бичийт: «Омор (тубалар — З. К.) күдүчизи жок койлор ошкөн. Омордын кемизи бай болзо, онызы оморго бий ошкөн болуп жат; кемизи жокту болзо, онызы жаргыдан, бийден, коркынчак кулдар чылап, коркынчылап жат. Көбизи бойынын комудалын жаргыга угуспай, таштап жадылар. Слер не керек комудалыгарды жаргыдан сурабай жадыгар дегенде, омор айдатан: «Колында айгыр мал жок то, капта акча жок то, кайдын жаргыдан сураар. Бис койондый коркынчак, балыкты айдынып албас, сакап³ билбес аймак, чени бис билерик? Киштин каразын өлтүрүп, кийиктин семизин өлтүрүп турган кижинин тили бийге жарамыкту болор»⁴..

¹ П. В. Знаменский. Несколько материалов для истории Алтайской духовной миссии и участие в ее делах Н. Н. Ильминского. Казань, типолитография Университета. 1901, стр. 31.

² Граменевский Д. Михаил Васильевич Чевалков. СПб, 1896.

³ Сакап — закон.

⁴ Чевалков М. В. Памятное завещание «Православный благовестник». М. 1894, т. 2, № II, стр. 125.

Чевалков очеркте бойынын албатызына тын килеп, онын шыралу жүрүмүн бир де жажырбай бичиген. Каан жагынын ла жайзан-байлардын базынчыгы алтайларды сөс айдар арга жок эдип тумалап салганын писатель жарт билген.

Чевалков Алтын-Көлдө барала, анда журтап жаткан төлөс сөөктү улусда танышканын очеркте бичиген. Автор мында журтап жаткан алтайларда аңылу исторический айалгаларла колбулу ээжилер барын темдектейт. Садыжып келген койоймдарга мындагы алтайлар бойынын товарын — алуны, тереден, түктөн эткеп не-немеси — ол лотарый бербей, эки-үч күүнүн бажында экелетен, немин учун десе озогы өйлөрдө, жуу-чак болуп турарда, улус өштүлөргө жаантайын топодып, жалкып калган, онын учун немелерин айылдан ыраакта, корумдарга сугуп салатан.

Чевалков, ак-чек санаалу кижин, бойынын миссионер болгон ижин ле колбулу көп керектерди жажырбай бичиген. Онын өткүрүп турган ижин көп алтайлар жаратпай туратан, кезик төрөбөндөри десе оны чек көрбөй баргандар. Адазы бойы крестү де болзо, миссионерлерле на-ялашкан дейле, уулын айлынан сүрүп ийген.

Улалудан ыраак жокто (эмдиги Кызыл-Өзөктө) үй улус жадатан Никольский монастырь ачыларда, керектер там коомойтыган. «Улалунун улузы ол керек учун меге сүрсен тын чугулдангандар — деп, Чевалков бичийт. — Сен, көрмөс, кандый закондор табын турган? Монастырь ачала, бисти бу жерден сүрүп ийерге турган ба? Айса, бисти монастырьдын кулдары эдер күүнүн бар ба? Анда тураны не тударга турун? Бис сече тура туттурбазыс».¹ Алтайлар Чевалковко тура тургузарга жөпсиген кижини чыбыктаар деп жөп чыгаргандар.

Чевалков Алтайда духовный миссиянын текиши ижин жарадып та турза, крестке түшкөн де түшпеген алтайларла тушташканы керегинде бичип, база бир жаан учурлу керекти темдектейт: христиан жаңду мүргүүлди албаила таркадып турганы миссионерлердин ижин бир де жедими жок эдип жат. Крестке түшкөн алтайлардын көбизи церквин, кудай жагын тын керексибей, жаңы мүргүүлдин жагын жаңдабай, ээжилерин бүдүрбей, азийгы ла аайынча жүрүп турган. Ол керегинде миссионерлер бойлоры да бичиген: «...Кресттү иинт христиандар крестелбеген алтайлардан көп нургунында жагыс ла орус адыла башкаланып турулар. Олордын көбизи церквеге жүргүлөбөйт, балдарын узак крестегилебейт, курсакты аңылабай жадылар... бойлорынын азийгы жагынан айрылар күүндери жок».² Ол керегинде алтай тилдин баштапкы грамматиказын тургускан В. Вербицкий мынайда бичийт: «Алтайлар абыстын агару сөстөрүн кичееп укпайдылар эмезе жарабас

¹ «Православный благовестник» М., 1894, II том, № 14, стр. 259.

² «Томские епархиальные ведомости», 1906, № 9, неофициальная часть, стр. 12.

жүзүн-жүүр сурактар берип, чуркуражып, абыстын куучынын ўскелейт».¹ Каминь кара жаңынын ла христиан жанду мүргүүлдин башказып алтай улус жетире ондобой тургандар. «Слер кемге мүргүп тургар?» — деп суракка көп учуралда мындай каруу беретендер: «Бистин мүргүп турган кудайларыс көп: тежериде Ултен кудайыс — баштапкызы, экинчизи — Иисус, үчүнчизи — Николай, төртүнчизи — Христос».²

М. Чевалков жоруктап жүреле, алтай улусла туштажып куучында жарда, жаңыс ла мүргүүлдин керектерин эмес, текши жадын-жүрүмүнүн сурактарын аярута алып туратаны очерктен көрүнөт. Крестке тушкен алтай улус ненин учун турада жатпай, азийгы ла азийнча чадыр айылда журтап, ненин учун кыра тартарында салдаанын ордына андазын тузаланып жадылар деп сурап туратан. Калаи төлбөргө кузук эдип турган ба, айса андап, алу таап тургандар ба деп сурап, ненин чип-жип турганын сонуркап, үй улустын ла эр улустын кийимине, ару-чек болорына аяру эдип туратан.

Алайда иштеп, Чевалков алтай улус ортодо тын тоомжылу боло берген. Чевалковтын ол тоомжызын миссионерлер бойторынын амадузына тузалангандар. Олорго Чевалков алтайларды крестке түжүрүп, христиандар эдер ишке жаан арга болуп жат деп айдыжып туратан. Чевалков бойы дезе бастыра бу ишти бойынын өзүминде тын сондогон алтай улусты орус албатынын жадын-жүрүмүнүн бийик кемине жетирер аргалардын бирүзүн деп шүүп турган.

Же М. В. Чевалков алтай албаты ортодо миссионер болгон ижиле эмес, эл-жонго тузалу общественный керектериле тоомжылу болгон. М. В. Чевалков Туулу Алтайдын кезик жерлеринде журтаган улустын, темдектесе, Чуйдын алтайларынын эмдиги Кош-Агаш ла Улаган аймактарда журтаган телениттердин Россияга бойлорынын күүниле кнрерин учына жетирериле жаан жөмөлтө эткен. Маньчжур каандарынын ла Күнбадыш Монголиянын феодалдарынын ортодо 1755 жылда башталган жуу Джунгариянын государствозын калапту жуу-сөгүштүн жери эткен. Ол жуунун түбөги Туулу Алтайга база жеткен. 1756 жылда орус кааннын указыла көчкүн алтай албаты акту бойлоры сураганы аайынча Российский империяга кожулган. Же Улагандагы ла Чуй ичиндеги алтайлар онын да кийинде жүс жылдын туркунына эки жара калаи төлөп, «двоедандецтер» болуп жүргендер.

«Памятное завещание» деп очеркте алтай писательдин жаан учурлу общественный ижи көргүзүлгөн. Чевалков Кош-Агашка ла Чолушманга барып, анда журтаган улуска олор, бастыра алтайлар ок

¹ В. И. Вербицкий. Алтайские инородцы. М., 1893, стр. 8.

² А. Калачев. Посадка к теленгитам на Алтай «Живая страна», вып. III. СПб, 1896, стр. 485.

чылап, Россиянын улузы, онын учун ѳскѳ каанта калан тѳлѳѳринг токтодоры керегинде тартап јѳрген. Чолушманга барарда, анда ѳскѳ каанын чиновниктери бойнын јангы таркаган пранды темдектеп, таштарды јууп, обоолоп салтыр, мындагы улус олордон ѳскѳ кемге де калан тѳлѳѳзин деп кезем јакып салган эмтир. Кош-Агашка барарда, андагы јайзанг, ары јанынан калан јууп келген улус теленгиттерди чек тонойло барган деп, Чевалковко комуудаган.

Чевалков теленгиттерди Россияга киригер деп јѳптѳп, ого јѳпсинген улусты кол салдырган, бичик билбес алтайлар танмазын тургузып, эмезе чаазыга сабарын базып тургандар. Чевалковтын болужыла эки отоктын (волостьтын) улузы орус каанга бичик ийген. Эзендеги јылда Чевалков баштаган керегин учына јетирерге Томсктын губернаторыла кожо Кош-Агаш јаар атанган. «Былыр слер эки волость улусты олјолоп алганаар. Эмди барып кѳрѳлѳ, ол керегинде бичиирис» — деп, губернатор Чевалковко айткан. Кош-Агашта алтай улус «Чын, бис Чевалковты билерис. Россияга бисти кошсын, бириктирип алзын деп сурап, бичикке кол салганыс» — деп губернаторго айдышкан.

Алайда бир де тал-табыш јогынан алтай улустын јѳрѳминде исторический јаан учурлу керек эдилген. Јагыс ла бу эткен јаан кереги учун М. В. Чевалковтын ат-нерези алтай албатынын историзына кирер учурлу.

Шак ла Россияла, улу орус албатыла кожо болзо, алтай албаты јоголбой, ѳнгјѳп ѳрѳ ѳзѳр деп, Чевалков билин турган. Онын учун ол бастыра бойнын ижин орус ла алтай албатылардын назылыгын тыгыдарына, алтай улус орус албатыдан ѳренерине, орустардын хозяйственный ла культурный јѳрѳмин бойына алынарына ууламдырган.

М. В. Чевалковтын очергинде алтай албатынын јѳрѳминде бир исторический ѳйдѳ болгон общественный ла социальный керектер ѳлбѳде ле јарт кѳргѳзилген. Алтай албаты керегинде ол кире байлык материалды XIX јѳсјылдыкта болгон керектерди бичиген бастыра научный иштерден бириктире јууп таппас. Очеркте тын керектѳ исторический, этнографический, географический, литературный, лингвистический материалдар бар. Оныла коштой «Памятное завещание» — јакшынак художественный произведение. Алдында бойында бичик јок албатылардын баштапкы произведенийинде артык эрмектер, кажылак сѳстѳр, ѳскѳ дѳ једикпестер болоры јолду. Је Чевалковтын очергинде андый једикпестер јок. Очерк су-алтай тиле, байлык сѳстѳрлѳ, чечен эрмектерле бичилген. «Мен тенгеринин бийигин билбедим, јердин кенгин кемјибедим, энеден туулгалы, тѳртѳн јыл эртти,¹ бу јылдардын эрткени јагыс кѳн эрткендий болды; бу јылдар эрткен-

¹ Эртти — ѳтти.

че, ачуга да чыдадым, татуны да жидим, ыйлап та жүрдим, кубуксып та жүрдим, онын ончозы менен суула сал аккандый эртип, көскө көрүнбей калды. Жаңыс ла олордын изи менин жүрегимде посконго¹ пазылгандый калды»². Кандый терең санаа-шүүлте, кандый жараш, энтү, чечен тилге айдалган!

«Паматиное завещание» деп очерк автордын бойын да ондоор арга берип жат. Чевалков бойунун ойининг кижизи, жүргөн ойиндеги общественный айалгалардан камаанду болгон. Ол айалгалар писателидин көрүм-шүүлтезини, эткен кезик кероктерини салтарын жетиргези жарт. Же М. В. Чевалков церквеле колбулу да болгон болзо, онын литературный жайалтазына, общественный ишчи болгонуна миссия эмес, озочыл орус культура камаанын жетирген деп айдар керек.

М. В. Чевалков Туулу Алтайга ол бйлөрдө келип жүргөн бастыра ученыларла таныш болгону ла кожо иштегени алтай писательдин ижи жаан общественный учурлу болор ууламжы берген. Андый улустардын бирүзи Сибирдин албатыларынын фольклорун жуучу П. А. Ананын болгон деп, Чевалков бичийт. П. А. Ананын Чевалковты алтай албатынын оос творчествозын бичийле, орус тилге көчүр деп сураган. Жарлу учений-этнографла кожо иштеерге Чевалков Н. А. Ананынпун журтап жаткан жерлерине — Бийск, Кузнецк городторго көп катап барып жүргөн.

Жакшы көчүрөөчи болорго Чевалков церквенин иичилеринен ле бичиктеринен үренип алган орус тилин ассынып, орус литературанын произведениелерин көп кычырган, анчадала П. А. Крыловтын бастырады көп катап кычырып туратан. Анайдарда, орус үлгерчи И. А. Крылов Чевалковтын писатель болуп көндүгөр жолун баштаган деп айдарга жараар.

М. В. Чевалковтын биографиясында аңылу страница — он эки жылдын туркунына атту-чуулу тюркологло, академик В. В. Радловко кожо иштегени.

В. В. Радлов Туулу Алтайга баштапкы катап 1860 жылда келип жүргөн. Көчүрөөчи, бойунун албатызынын фольклорун жуучу Чевалков керегинде угала, Радлов Михаил Васильевичти меге болужаар. кожо иштейли деп сураган. «Алтай кеп сөстөрдн, укаа сөстөрдн, кезик чөрчөктөрдн, кожондорды жуурына меге Чевалков тын болушкан» — деп, Радлов кийинде бичиген³.

Чевалков Радловко жаңыс ла ол Туулу Алтайга келерде, кожо иштеген эмес. Бойунун очергинде М. В. Чевалков билезиле кожо

¹ Посконго — «воск» деп сөстөт.

² М. В. Чевалков. Чөбөлкөптүн жүрүмн. — В. В. Радлов «Түштүк Сибирде журтаган тюрк укту албатылардын литературасы», 113 стр.

³ В. В. Радлов. Түштүк Сибирде журтаган албатылардын литературасы, стр. 441.

В. В. Радловко айылдап барала, анда көп айлардын туркунына кожо иштегени керегинде бичийт. Радлов ол ыйдо Барнаулда жаткан. Ученыйла иштейле, чөлбө ый болгондо, М. В. Чевалков Барнаулдын жанында журтаган алтай улустаң үзсери материалдар жууп турган.

М. В. Чевалков Г. И. Потанинле таныш болгон. Атту-чуулу ученый 1876 жылдаң ала 1888 жылга жетире Монголия жаар экспедицияларлу جورуктап жүрген. جورуктап барып жада, Туулу Алтайды бдордө, Г. И. Потанин Чевалковло көп катан тушташкан. Ол туштажулардын бирүзи керегинде ученый «Түндүк-Күнбадыш Монголиянын очерктери» деп ижинде бичиген.

М. В. Чевалков Г. И. Потанинге жагыс ла алтай фольклор, этнографический материал жуутан киж и эмес болгону јарт. Јүрүмди көргөн, литература јанынан иштеп, бойынын произведениелерин бичип турган, алтай да, орус та улустың ортодо тоомжылу кижиге Г. И. Потанин јаан ајару эткен.

Сибирьди шиндеген база бир јарлу ученый — Н. М. Ядринцев баштапкы алтай писательле база тың јилбиркеп танышкан. Олор кожо Алтайла جورуктап жүреле, Алтын-Көлдин јанында эки күннинг туркунына Алтын-Туу деп кырдын бажыпа чыгып жүргендер. Н. М. Ядринцев бойынын иштеринин бирүзинде — «Сибирь колония болгону» (1882 ј.) деп научный иште — Россиянын күнчыгыштагы јерлеринде төрөл албатызын өрө тартып өскүрерине жүрүмүн учурлаган улус ортодо «алтайлардан Чевалков» болгон деп ајдат.

М. В. Чевалковтын адыла орус интеллигенциядаң профессор Н. И. Ильминскийдин ады-јолы колбулу. Россиянын сондогон албатыларын бичикке уредери учун турушкан Н. И. Ильминский улусты бичикке үредип тазыктыларында олордын төрөл тили, төрөл литературасы јазан учурлу деп, балдарды школда орус тилге үреткени дезе орус эмес албатылардын өзүп-чыдап јаткан јинт үйезин орус албатыла, онын культуразыла таныштырат ла јуукташтырат деп айдын туратан. Ол Казаньда уредүчилердин семинариязынын директоры болуп иштеерде, национальный үредүчилер белетеерине јаан ајару эткен.

Н. И. Ильминский чуваштардын просветители Н. Я. Яковлевтин ле казахтарда прогрессивный писатель-үредүчи А. Алтынсаринин ижине јөмөлтө эткенин ајаруга алза, ол М. В. Чевалковко ненин учун ајару эткени јарт боло берет. Алтай киж и бойынын тилиле улгерлер бичип турган деп угала, онын бичигенинин кезигин ије беригер деп сугаган. Чевалковтын үлгерлериле таныжала, профессор Ильминский олорды кепке базып чыгарарына болушкан. М. В. Чевалковтын үлгерлеринин ле басияларынын жуунтылары Казаньда (1872, 1881 јј.) ла Томскто (1893 ј.) кепке базылып чыккан.

Анайда баштапкы алтай писательдин творчествозы көндүккөн.

Чевалков төрөл албатызынын фольклоры ла орус литература эжыри писатель болуп өскөн болзо, онын общественный ижи бзүп тыгырына жарлу орус ученылардын камааны жеткен деп айдарга јараар. М. В. Чевалков миссионер болуп иштегени онын национально-просветительный учурлу жаан ижинин јүк ле тыш кабыгы деер керек. Алтай улус экологический ле культурный јанынан тын сондогон айлалгада Чевалковтын миссионер болгон ижи элден ле озо албатынын үредерине, онын культуразын өрө көдүрерине ууланган. «Мен Чолушманга барала, крестке түшкелек алтай улусты эки јылдын туркунына чанак ла абра эдерине, салда јазаарына, тура тударына, јос јарарына үреткем» — деп, Михаил Васильевич бичиген. Ле Чевалков андагы алтайларды јаныс ла айыл-јуртка керектү иш эдерине үретен эмес. «Мен Улагашнан, Баш-Көстөнг, Чодродон келген јинт уулдарга букварьлар үлегем. Олорды бир эмеш үределе, бичикчи боло бердин деп мактайла, јандырып туратам. Үренип алган улус јанын барала, өскө улусты үредер болуп сөзин бергилеген»¹ — деп, Чевалков оной ары бичийт. Анайда Чевалковтын миссионер болгон ижинин чын учуры јартала берет.

Јартамал иш өткүрери, улусты бичикке үредери, јадын-јүрүмнин культуразын көдүрери М. В. Чевалковтын бастыра творчествозынын төс ууламјызы болгон. Писатель бойынын произведенийлеринде алтай улусты көчкүн јүрүмди токтодоло, јурттар сайын јадып, кыра салып, аш өскүрерине кычырып јат («Кырачы ла анчы»), эп-неме керекси бес јалку улусты шоодып јат («Јалку Бака ла Сыгырган»). М. В. Чевалков бойынын күчиле јаткан улуска күүнзеп, кижигни кижн базынарын, күчин јириш јаратпай турганы бир канча басняларынан көрүнөт («Алтайдын ан-куштары», «Јокту Момон ло бай Сангыскан»).

Ле андый да болзо, М. В. Чевалков албатыны базынчыктан јайымдаары учун тартыжудан ыраак болгон. Поэт албатынын јадын-јүрүмни кижинин текши культуразын бийиктедери ажыра јарандырып алар аргалу деп шүөп туратан. Онын учун ол бойынын творчествозында морально-этический сурактарга ажару салып, үредип айткан көп үлгерлер бичиген. Ондо кандый бир једикпестү, балыр јүрүмдү улус шоодылып јат. Писательдин сатиразында элден озо јайзандар, байлар, камдар шоодылган.

М. В. Чевалковтын үлгерлеринде ле басняларында орус классический литературадан алган эп-сүме алтай албатынын оос поэтический творчествозыла сүреен билгир колбоштырылганы көрүнөт. Орус писательдердин бичиген иштериле тагыжып, М. В. Чевалков јадын-јүрүмдн чын көргүзери сүреен жаан учурлузын јакшы билген. Төрө

¹ М. В. Чевалков. Памятное завещание. «Православный благовестник» т. II, № 21, стр. 223.

албатызынын фольклорын жакшы билери ого алтай улуска жарт произведениелер бичиир арга берген.

Баштапкы алтай писательдин көп произведениелери алтай литературанын учебниктерине кирген. Онын творчествозы Совет өйдөгү баштапкы писательдерге жол көргүсти. «Мундус-Эдоковтын произведениелери бойларынын учурыла, бичижиле, анайда ок бойынын ойин көргүзер эп-сүмезиле революциядан озо болгон алтай писательдин — М. В. Чевалковтын произведениелерине түнөй»¹ — деп, профессор Н. А. Баскаков бичийт.

М. В. Чевалков 1901 жылда август айдын 23 күнинде жада калган. Онын сөөгин Ондой журтта, церквиеин жанында жууган.

¹ Н. А. Баскаков. Алтай фольклор до литература. Горно-Алтайск, 1948 жыл, стр. 19.

КРИТИКА

Нина Киндикова

ЖОҢГО АЙТКАН ЖОЛДУ СӨС

Калганчы жылдарда Борис Укачин жаңыс ла поэт эмес, жайалталу прозаик ле публицист болгонун онын калганчы бичиктери жарт керелейт. Ол газетте, радиодо улайына иштеп тура, «ак-жарыкты айланып, Алтайыла жоруктап жүрөлө», жүрүмдө көп тутактарга учурап, оны бош көрүн ле угун болбой, эл-жонго учурлаган статьялар бичип баштаган да дезе, жастыра болбос. Же онын статьяларыла кожо үлгөрчи ады жоголбойт. Бу жаңыс ла тема аайынча бириккен эп-арга эмес, бичиничинин аңылу табыгыры болуп жат.

Чындап та, Укачининин «Олбөргө жетире эм де узак» деген бичигине кирген статьяларында сүрөкөй көп оок-тобыр да сурактар кескорылат.

Калык уйкуда

Кайчы каруулда.

Кайчы уйкуда

Калык та уйкуда.

— деп, автор бир экчеликте айткан. Мынзг баштаганда, бичиничи калыгы да «уйуктатпаска», бойы да сергелен болорго амадаптыр. Онын статьялары жүректи ойкөп, кажы ла кижини санаандырарга, өмө-жөмө шүүндирерге умзанган.

«Сеп кижиле бол, кижиле!» деп текши атла бириктирип, Борис Укачин бойынын статьяларында жадын-жүрүмүнүн культурный, нравственный ла философский сурактарын көдүрөт. Баштапкы статья «Төрөлим» деп адалат. Бойынын Төрөли керегинде Расул Гамзатов «Менин Дагестаным» деп бичигинде айткан. Оңдо автор Төрөлинин өткөн жолун, бүгүнгизин көргүскөн. Төрөл дегени ого жаңыс ла Дагестан эмес, же оңчо көп национальносту ороон болуп жат. Бичиничинин Төрөли төрөл очоктон, төрөл кырлардан ла суучактардан, эсинин сүдүннен башталат.

Анайда ок Борис Укачин «Төрөл» деген сөстин учурын бойынын сапанганы, бойынын оңдогону ла оморкогону ажыра жартайт.

«Төрөлиннин ичинде Төрөлин бар, жондордын ортозында жонун бар, тилдердин ортозында тилин бар деп сезери сүрекей жазн ла терең учурлу. Бу кижинин кижн болгоныла, эр-теминне жеткениле, санаа-сагыжы тереңжигениле — база кандый да бийик ле залга күүндери-ле колбулу» — деп, автор жартайт.

— Төрөлин керек пе айса эненг бе?

— Төрөлим керек.

— Ненин учун!

— Төрөлим жылыза, энем де, эл-жоным да — ончозы жылыяр. Төрөлим ле эсен-амыр болзо, артканы ойто ло өнжип чыгар.

Диалог куучынын башка Укачинин статьяларынын база бир, аңгылазы — ол бойыннн үлгерлериле шуултени быжулаганы:

— Слер кайдан?

— Мен бе? Мен Алтайдан эдим...

Бу ла тушта билбесчи болуп,

Бултаартып, тегин каруу жандыар.

Же тамырын Алтайын учун,

Табышту кыйгырып ийгедий согулар.

Жебреп макты сен жөдгөндий,

Жерге буттарын тийбей барар».

Мынайда автор — «кичинек» Төрөлиле оморкоп чүмдейт.

Экинчи статьяда («Алтын тазылды айландыра орологон сурактар») Борис Укачин ар-бүткенди чебарлеери ле корныры керегинде айдып тура, оныла коштой жон ортодо бор-кар једикпестерди шиндейт. Ол сурактар бир учукка тизилижип, бирүзи бирүзинен камаанду болуп чыгат.

Ар-бүткенди чын ондогонуна кижинин јараш ла јаман деген санаалары будет. Јартап айтса, сезим ле сүүш баштапкы алтамын ар-бүткеннен баштайт. Статьянын учында бичинчи бир канча сурактар тургузат. «Ар-бүткенди ле колхоз-совхозтордын јерин корыйтан ишти бистин кезик јурт-советтер чек уидыган». Аңайдарда, бичинчи-публицист јаантайын жон ортодо болуп, онын күүн-санаазын, јадын-јүрүмин терең билип, күйбүреткен суракты статья ажыра айтканы автордын тегин отурбас, өйлө тынып, јүрүмле тен барып јатканын көрөлейт.

«Тилим керегинде сөс». Автор бу статьяла учы-куйузы јок блаашту сурак баштаганын бис «Алтайдын чолмоны» газеттен көрөдис. «...Јүс кижинин эмезе он кижинин бирүзи де јөмөлтө болор болзо, менин шуүлтемди чыл ондойтон, төрөл тилиле онын байлык сөзи керегинде сананып ла биске, бойларынын бичинчилерине ле ученылар-ыс, јөмөжөтөн болзо...» — деп, автор сураганчылаган.

Чындап та, бу сурак көп кычыраачыларды јилбиркетти.

Статьянын учурлузун Укачин мынайда темдектейт: «Мен бу статьямды жарым айдан артык санандым, ого белстендим, канча бичик кычырдым».

«Төрөл тил, төрөл сөс — ол бистинг эн жаан байлыгыс. Онын салымы бистен камаанду. Калыкта үн жок эмес. Онын үнин өскө калыктарга угузарга литература керек. А литературанын төзөлгөзи — тил. Ол өскө калыктарла колбу тургузатан, нажылыкты ла жарашты көргүзөтөн күскү, көс, кулак ла сезү — ончо бар ла айдынатан арга» — деп, түп шүүлтеге автор токтойт.

«... Бис бу жайым ла жаркынду өйдө культура өскүрерге, от оды-
рарга, бала, мал азыраарга, ар-жөжө жууп, жон болорго кичеснэбис,
бистинг эткениси социалистический учурлу, националыый көбеделду
культурапнын текшин өзүмине жөмөлтө болор».

Борис Укачининг мынайда айтканы кычыраачыларды бирлик күүн-санаага ла нажылык одуга жууй тартат.

Ас калыктар алдында
Сурактар бүгүн ас эмес,
Балдарын, тилин бар тушта
Бу сурактар түгенбес

— деп, поэт «Ас калыктар» деген үлгериинде бичиген. Мынайда үлгерлеп айтканын бичиичи ойто статья ажыра жартайт.

«Алтай албатынын кожондорунун күүзин истеп, бүгүн жоругымды күнчыгыштан күнбадыш жаар үлалтып ийейин». Мынайда бичиичи ончо аймактарга токтоп, кожондордун күүзининг аңылузун темдектейт. Же алтай кожонды аймакла да аңылабаза, бир аймактын кожонту жүзүн-жүүр күүлү эмитир. Өткөн жайда бистинг областьтын аймактарыла Башкириядан улус келип, алтай энчизин шиндеп ле башкир албатынын культуразыла тундесерге жүзүн-жүүр материалдар жууган. Же энг ле кайкал дегени кожонгын күүзин шиндегени. Олор кожонды магнитофонго бичип алала, оны ойто нотага салып, кажы ла жолдыктын күүзин аңылагапы солун ла тузалу эмитир. А ол кожондорды Куладыдан Урчимаева Тана канайда жүзүндеп кожондободы дейзегер! Башка-башка күүлө, өткүн ле солунталу үнлө, сүүнчилү ле комудалду этире кожондоп ийеле, ишке бачымдап та турза, же жаш үүрө угуп, ундыбай жүрзин деп, ойто ло чөйноп турат. Ол ло кожондорго алтай музыкалыый инструменттер жөмөштирген болзо, кандый жараш болбос эди! Алтай кожонгын күүзин билбес те болзо, онын жараш ла чүмдү сөстөрине ажару салып жүрер керек.

«Алтай калыктын жебрен искусствозы, онын мөнкүлүк күүзи өлбөс жаңы канат алынар учурлу. Ого андый канатты ла ийдени беретен, белетейтен улус эмдиги совет үйөнинг жинттерин ле кыстары».

Мынан ары автор уулдарга ла кыстарга учурлаган тема баштайт. Кыстардын ла уулдардын кылык-жаңы эки башка. Онын да учун бичинчи јиниттерди эки башка бблип, олорло алдынан башка куучын бткүрөт.

Кезем ле кату суракты эрлерге тургузып, «Алтай эрдинг эр болгон ады кайда?», «Айт, топшуур согуп билеринг бе?» деп статьяларда ченейт. Бу ла шүүлтени ол үлгерлеринде база айткан.

Эртен телекей кайкадар
Эрлер бистен чыкпас па?

Јалакай ла јымжак, је јүрөк сыстадар куучын кыстарга ла каруу энелерге ууланган. «Эненинг бийик ады — ол кижини кизи эдери, кижиликке кожоры болуп јат» деп, автор јартайт, ого коштой эненинг, үй кижининг эзирик шалбындаганы јаан кинчек ле ујат деп, автор ајдат. Је бу да јартамал јоктог төмөнгин кеп-куучын эненинг ай-јаркында киленкейин ле агарузын көргүзөт.

Уул сүүген кызынын олјозына кирип, эненин блтүрөлө, јаражай кыска жүгүрин келеле, бүдүрилип, көнкөрө јыгылала, эненинг тирү јүрегин эки колынан ычкынат.

Уул өрб тургалакта, эненинг үниле јүрөк сураган: «О калак ла де! Тын јыгылдың ба, уулым! Бойыңды чеберле, балам!» «Улу эненинг улу јүреги!» — деп, бичинчи оморкойт.

«Эне, кайран эне, слер очоктын, оттын, айылдын — ончозынын ээзи ле бажы болгон тоомјгарды бийик тудатан, качан да ундыбай-тан, онон биске кату ла јалакай болотон болзогор, бис те быйанду ла омок, јажына јинт ле јараш болор эдибис».

Кару эненинг кылык-жаңын көп јандай кыс бала бойына тартат.

«Кыстар» деген статьяны автор јаанду-јаштуны шылап, көргөн-уукканын бириктирип, чын болгон учуралдаг баштап бичиген.

«Кизи бол, кизи!» деген статьяда төс герой — бүгүнг кизи, јаңы ойдинг туружаачызы. «...Кизи бүдерде, Кижинек болуп бүтпеген». Бу үлгерлик шүүлтени уалта ла элбеде бичинчи-публицист јүрүмнин эг күч табышкагын ачарга ла табарга, Кижиге ууланат.

Чындап та, кизи Кизи болуп чыдайтаны — учу-куйузы јок терен учурлу сурак. Онын да учун ончо бичинчилер чүмдемелин бу јажыт-ту табышкакты табарга учурлайт.

«Кизи — јердин ойгоры, јаражы, јайаачы кебери, эг јаан байлыгы ла бойынын салымын бойы төзбөйтөн јанду бүткен ээ...»

Бичинчи бойынын статьяларыла кижини Кизи болуп јүрзин, акты-караны чын ондоп, јон ортодо јарык ла јараш күүн-санаалу, ак-чек болуп, Төрөлин сүүзин ле чеберлезин деп, акту күүнинен кычырат.

КҰННИҢ КОЖОҢЫ

Сөстөри Э. Тоюшевтин

Музыказы В. Хохолковтын

Ал түмен өңдөрін солып,
Таң јеримде јарып јат.
Талтар көөркий сезеле,
Ак-јаркынды мактап јат,
Ак-јарыкты мактап јат.

(эки такып)

Јаланда турган чечектер
Тагып койгон танадый,
Чалын, мөңүн суузындый,
Ак-јаркынның алдында,
Ак-јарыктын үстінде.

(эки такып)

Күнниң кожоңы башталган,
Улус уйкудан туругар!
Ишке мендеп чыгыгар,
Јүрүмди ишле јөөр деп,
Ишке мендеп алтагар.

(эки такып)

Ал тү- мен өң-дө-рин со-лып, Э-о-гэй!
Таң је-рим-де ја-рып јат. Э-о-гэй!
Тал-тар көөр-кий се-зе-ле... МАК-ТАП ЈАТ
АК ЈАР-КЫН-ДЫ, АК ЈАР-КЫН-ДЫ МАК-ТАП ЈАТ
АК ЈА-РЫК-ТЫ МАК-ТАП ЈАТ.

БАЖАЛЫКТАР

Э Палкин. Ижибиске, жүрүмиске — үредү 3

КОНФЕРЕНЦИЯГА ТУРУШКАНДАРДЫҢ УНИ

С. Данилов. Кургак жалбырак А. Адаров көчүргөн	6
К. Кудажин. Киж керегинде кожон. К. Төлөсов көчүргөн	—
О. Султалов. Келген жериме жанарым Э. Палкин көчүргөн	7
Ю. Шесталов. Эне керегинде сдс. В. Качканаков көчүргөн	9
В. Коинто. Андрияша. В. Качканаков көчүргөн	—
А. Парпара. Тында. I. Белеков көчүргөн	—
П. Явсытый. Ненец. В. Качканаков көчүргөн	10
А. Немтушкин. Менин жериме. В. Качканаков көчүргөн	—
Л. Ненянг. Алтайга уткуул сдс. Б. Бедюров көчүргөн	11

ЖАҢЫ УЛГЕРЛЕР

К. Кошев. Самара бичик. Алтынай	12
А. Ередеев. Балам керилет. Жаркынду аттар	13
Т. Шинжин. Күски салкынак «Менин најыларым» Куп. Баштап- кы кар	14

КУУЧЫНДАР

А. Ередеев. Кардагы истер	16
Н. Бельчекова. Бут меге, бут. Жбжөлү куй-таш	19

ЛИИТТЕРДИҢ УНДЕРИ

А. Кокышева. Бачымат «Эгирги фонарьдан», «Канчазын, канчазын, канчазын»	23
А. Самунов. Энемди сакыйдым. Жакшы болзын, жайлуум	24
З. Топчина. Энем. Ийдим Казар	—
С. Мешкинов. Ар-бүткенле биригип. Алтай кожон	26

КОЧУРИШТЕРДЕН

Я. Купала. Анда кемдер келедири? А. Адаров көчүргөн	27
К. Кулиев. Туулык кижининг кожоңы. Ырыс. Сүүнчи. «Канаттуга— уязы», «Сүүнчилү тойлордунг уулдары кожондозо», Менин айлыма	

кир Ойгортулу экижолдыктар. П. Самык Көчүргөн	28
Л. Суртаев Жерине айдынганы. К. Кошев көчүргөн	30
А. Даржай. Мен сууга кийимдер чайпагам. Б. Укачик көчүргөн.	32
Тараан. К. Толосов көчүргөн	34

ПРОЗА

И. Коваль. Ундылбас ат-нере. Г. Калкин көчүргөн	35
С. Сарыг-Оол. От көстү абралар. И. Кочев көчүргөн	57

БИСТИН ЮБИЛЯРЛАРЫС

С. Каташ. Јүреги ойлу бичинчи (Ч. Айтматовтың 50 жажына)	69
З. Казагачева. Баштапкы алтай писатель (М. В. Чевалковтың 160 жылдыгына учурлай) Н. Тодошев көчүргөн	72

КРИТИКА

Н. Киндикова. Јонго айткан јолду сөс.	82
---------------------------------------	----

КОЖОНГ

Күннин кожомы	86
---------------	----

СБ 2

А—528

70500—026
А М138(03)79 106—79

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1979 г.

АЛТЫН-КЕЛ

(второй выпуск)

Литературно-художественный сборник

На алтайском языке

Редактор Б. Ч. Телесов. Художественный редактор В. И. Ортонгулова. Технический редактор М. Г. Шелепова. Корректор Р. А. Лыкова.

Сдано в набор 12/X 1979 г. Подписано к печати 5/XII 1979 г. Формат 70×84 1/16. Усл. п. л. 5,98. Уч.-изд. л. 5,31. Бумага тип. № 3. Тираж 1000 экз. Заказ 3913. Цена 40 коп. АН 11904.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.



40 АНЧА